

הגיוון בשמותיו של הקב"ה בספרי הנביאים

"ומכאן ואילך נזכר פעם השם הנכבד פעם א-להים, ובמקומות מעטים שניהם כאחד והכל יש לו טעם" (רד"ק בראשית ד', א).
"מי יתן ידעתי סבת השנויים הגדולים האלה וחז"ל אמרו שעלה במחשבה לברא העולם במדת הדין וראה הקב"ה שלא יוכל העולם להתקיים במדת הדין ושתף בו מדת הרחמים. וגם אמרו שנזכר שם מלא על עולם מלא מי יתן יובנו גם כן המאמרים ההמה על פי אמתתם" (אברבנאל בראשית א', א, השאלה העשירית).
"בכל מקום לפי עניין מעשה הקב"ה שבפרשה קורא את הקב"ה" (רשב"ם שמות כ"ג, יז).¹
"עוד יש בידינו קבלה של אמת כי כל התורה כולה שמותיו של הקדוש ברוך הוא" (רמב"ן בראשית הקדמה).

פתיחה

שם הוי"ה מופיע במקרא אלפי פעמים, והוא שמו המיוחד, הפרטי, של הקב"ה. הופעת שם זה איננה זוקקת פרשנות מיוחדת. ברם, הקב"ה מכונה במקרא גם בשלל כינויים אחרים (כגון: א-להים, א-דני, צ-באות, א-להי ישראל, ש-די, קדוש ישראל). תופעה זו מעוררת מחשבה – מדוע לקב"ה ישנם שמות כה רבים, ומדוע הוא מכונה בכינוי מסוים דווקא בספר מסוים? למשל, מדוע מופיע הכינוי א-להים פעמים רבות בספר בראשית, ומדוע מופיע בספר יחזקאל הצירוף 'א-דני הוי"ה' פעמים רבות?
עיסוק חלקי בשאלה זו מצוי כבר במקורות חז"ל ואצל הפרשנים הראשונים, אולם הפעם הראשונה בה עסקו בשאלה זו באופן נרחב ומסודר היא במאות השנים האחרונות, בחקר המקרא הביקורתי, שביסס את שיטתו על עיון בשמות ה' בתורה (אם כי מאוחר יותר השתמש בכלים לשוניים אחרים). בעקבותיו, נוצרה קשת של תגובות-נגד בעולם היהודי הרבני, החל מטענות כנגד מסקנות המחקר, וכלה באימוצן ובניית מסכת תיאולוגית המחליפה את ה'תעודות' האנושיות ל'בחינות' א-להיות.² עם-זאת, גם המפעלים הללו (וכן רוב הפרשנים

1. תודה לאוריה פלס על ההפניה.

2. על הפולמוס והתגובות בעולם האורתודוכסי לביקורת המקרא ראו: רן הכהן, מחדשי הברית הישנה, הוצאת הקיבוץ המאוחד 2006. אחת השיטות הידועות המאמצת את

הקלאסיים)³ עסקו בשאלה זו בעיקר בתורה, אך כמעט ולא עסקו בכינויי שמות ה' במקומות אחרים במקרא.

במאמר זה אני מבקש לנסות ולהסביר את הסיבה לגיוון הרב של שמות ה' בספרי נביאים אחרונים, אם כי, לעתים, אתייחס בקצרה גם לספרים אחרים. במאמר אנסה לעמוד על פשר הופעת כינוי מסוים של ה' בספרים שלמים,⁴ ומאידך לעמוד על המשמעות של הופעות בודדות.⁵ הכינויים העיקריים בהם נעסוק הם שם 'צ-באות' ובשם 'א-דני', לצירופיהם השונים, וכן בחלק מהכינויים הנדירים יותר בספרי הנביאים, כמו 'א-להי ישראל', 'קדוש ישראל'. לא נעסוק בהופעת הכינוי 'א-להים' בספרי הנביאים, כיוון שהוא כמעט ולא מופיע בספרים אלו כשם פרטי של הקב"ה, אלא בעיקר כשם תואר, למשל: "ואני אהיה להם לאלהים" (יחזקאל י"א, כ).⁶

- מסקנות המחקר ומשלבת אותם במעטפת אידיאולוגית תורנית, היא שיטתו של הרב ברויאר הידועה בכינויה 'תורת הבחינות' (ראו בספר 'שיטת הבחינות', הרב מרדכי ברויאר, אלון שבות תשס"ה; היו שקראו לשינוי-מה של שיטה זו - ראו מגדים נ"ג, שיטת הבחינות: ביקורת מתודולוגית ויישום מחודש, מגדים נ"ג, עמודים 9-73).
3. אמנם חלק מהפרשנים הקלאסיים נותנים הסבר קצר לשינויים אלה בחלק מהמקומות, אך הדבר מתרחש בעיקר במקומות בהם הלשון היא חריגה מאד (למשל 'האדון ה' בשמות כ"ג, יז [רשב"ם שם; בעקבות מדרש חז"ל [פסיקתא דרב כהנא, (מנדלבוים) פיסקא טו ד"ה לכן]; ההופעה היחידה של 'א-להי הצ-באות' בהושע [י"ב, ו]; הצירוף 'המלך ה' צ-באות שמו [ירמיהו מ"ו, יח; מ"ח, טו; נ"א, נז]; הכינוי היחידאי 'כה אמר ה' א-להי' [אבן עזרא ואלשיך על זכריה י"א, ד]), או במקרים שהפסוק עצמו מדגיש את הכינוי המיוחד (ר"י קרא על ירמיהו ט"ו, טז; רד"ק על ירמיהו כ"ג, לו). גם בחקר המקרא המודרני העיסוק בזה הוא מועט, וקיים בעיקר במקומות יוצאי-דופן (ראו למשל 'מקרא לישראל' על ירמיהו מ"ו, יח). עיסוק מפורט יותר בנושא זה בספרי נביאים וכתובים מצוי בסדרת הספרים 'דעת סופרים' של הרב חיים דב רבינוביץ' (ראו הקדמתו לספר בראשית, עמודים א-ב), אך פתרונותיו הם לרוב נקודתיים ונוטים לדרך הדרש, ואין בהם מענה מקיף ומסודר לשאלה זו.
  4. למשל הצירופים 'כה אמר א-דני ה' / ו'נאם א-דני ה' בכל ספר יחזקאל; הכינוי צ-באות בנביאים ראשונים.
  5. למשל הצירוף 'נאם ה' צ-באות' במקום אחד בירמיהו; הכינוי 'א-להי ישראל' בצפניה.
  6. שם זה מופיע גם בתור תיאור של עבודה זרה, למשל: "וילכו אחרי אלהים אחרים לעבדם ולהשתחות להם" (ירמיהו י"ג, י) ספרים אחרים שהשם 'א-להים' נפוץ בהם, כנראה בשל קשרם ל'ספרות החוכמה', משלי, קהלת וחלקים מתהלים הם מחוץ לתחום עיונינו (בהם עסק כבר משה צבי סגל בעיונו [השמות ה' וא-להים בספרי המקרא, תרביץ: כרך ט חוברת ב, תרצ"ח, עמודים 141-142]).

מאמר זה מבוסס על ניתוח מאות מופעים של מגוון שמות ה' במקרא. הניתוח העלה מספר תובנות הקשורות לשאלה מהי הסיבה להופעת שם ה' מסוים במקום מסוים:

א. הופעת כינוי מסוים של שם ה' תלויה בהקשרו – מבחינה מילולית ו/או מבחינת עניינית. בדרך כלל הדגש הוא על הבחינה המילולית.⁷ לדוגמה, התיאור של מלחמת ה' בבבל בספר ישעיהו, ותיאור העבודה הזרה של 'צבא השמיים' בספר ירמיהו, מובילים לשימוש בכינוי 'צבאות':

קול המון בהרים דמות עם רב קול שאון ממלכות גוים נאספים ה' צבאות מפקד צבא מלחמה (ישעיהו י"ג, ד).

בעת ההיא נאם ה' ויצאו [יוציאו קרי'] את עצמות מלכי יהודה ואת עצמות שריו ... ושטחום לשמש ולירח ולכל צבא השמים אשר אהבום ואשר עבדום ... נאם ה' צבאות: (ירמיהו ח', א-ג).

ב. אין זה מדויק לתת משמעות אחת בלבד לכינוי מסוים בכל המקרא. לדוגמה, ש'א-להים' מבטא בכל מקום את מידת הדין.⁸ לכל אחד מן הכינויים של הקב"ה ישנם מספר משמעויות, המשתנות בהקשרים השונים של הופעותיהם. לדוגמה, הכינוי 'צבאות' יכול לשמש לתיאור ה' כאיש מלחמה במקום אחד, ובמקום אחר לשמש כניגוד ל'צבא השמים', כפי שראינו בהערה הקודמת. ג. ישנה סיבה מהותית להופעתו של כינוי שם ה' דווקא בספר מסוים. למשל, הכינוי 'קדוש ישראל' יופיע דווקא בספר ישעיהו כנובע מהחזון הנשגב בו הוא שומע מלאכים האומרים 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות'. ההתייחסות תהיה לשאלת פשר הופעתו של הכינוי בספר באופן כללי, ובמסגרת זו לא נתייחס לכל הופעה והופעה של הכינוי. ולכן, כדוגמא, לא ניתן הסבר לכל אחד מעשרות האזכורים של 'קדוש ישראל' בישיעהו, אלא נסתפק בהסבר הכללי להופעתו

7. בהדגשת הצד המילולי אני הולך בדרכו של יהונתן יעקובס בספרו "מידה כנגד מידה בסיפור המקראי": "בספר זה אדון רק במקרי מידה כנגד מידה, שבצד הקשר הענייני מעוצבים גם באמצעים לשוניים וסגנוניים. לא יוזכרו מקרי מידה כנגד מידה תוכניים-ענייניים שאינם מגובים באמצעים לשוניים-סגנוניים. יתרונו של היבט זה הוא בכך, שהוא מאפשר להצביע בצורה ברורה יותר על התאמות מידה כנגד מידה, שעוצבו בצורה מכוונת [ההדגשות שלי, א.ג.] על ידי המקרא" (עמוד 11), וראה עוד להלן.

8. לענ"ד, ההבחנה הרווחת היום, ששורשה בדברי חז"ל, ששם הוי"ה מבטא את מידת הרחמים, שם א-להים מבטא את מידת הדין, צבאות מבטא מלחמה ברשעים וכד' (שמות רבה [שנאן] שמות ג', ו), אינה מספקת תשובה לחלק גדול מההופעות של כינויי של הקב"ה.

בספר. עם-זאת, הופעתם של אותם הכינויים במקומות אחרים תדרוש הסבר מעמיק, שכן באותם המקומות הופעתם היא נדירה. ולכן, למשל, ניתן הסבר להופעה הבודדת של הצירוף 'כה אמר א-דני ה' בירמיהו (שם ז', כ), ולשתי ההופעות של 'קדוש ישראל' בירמיהו (שם נ', כט; נ"א, ה).

ד. הופעתם של הכינויים המיוחדים לכל נביא נמצאת בעיקר בפתיחה ובחתימה של נבואותיהם, כאשר בתוכם יופיע שם הויה. ניתן להסביר זאת כאמצעי לתיחום הנבואה, ואולי כדי לתת לחלקים אלה ממד חגיגי יותר.

ה. למרות האמור לעיל, יש מקומות בהם קיים גיוון רב של שמות ה', ובהם ניסיון למצוא פשר בכל כינוי יעלה חרס בידינו. כך למשל, ישעיהו משתמש בחלק נבואותיו בעשרות כינויים של הקב"ה, עם שינויים קטנים.⁹ במקרים אלה אעדיף לומר שהנביא מנסח את דבר ה' בשפה נשגבה, הנותנת עומק לנבואה ומרוממת את שומעיה, וכדברי תוספות (בבא מציעא ס, ב): "אורחא דקרא לכתוב לשון משונה שהוא נאה יותר".¹⁰

בתחילת הדיון בכינוי מסוים, נדון קודם כל במשמעותו ולאחר מכן נלווה זאת בדוגמאות מרכזיות ובהערות השוליים אתיחס למקומות נוספים בהם מצויה תופעה זהה או דומה. בנספח של המאמר אתיחס לדוגמאות שבהן יש הסבר מקומי מובהק לכינוי שמופיע בהן.

א-דני

הפירוש הפשוט של הכינוי 'א-דני' הוא 'האדון'. כינוי זה מבטא את עוצמתו של הקב"ה ואת שליטתו בעולמו.¹¹ לאור משמעות זו, ניתן לצפות שנמצא אותו בעיקר בהקשר בהם באה לידי ביטוי עוצמתו של הקב"ה.

9. אצל ישעיהו ניתן למצוא מגוון רב של כינויים לקב"ה (לדוג' מלך יעקב [בישעיהו מ"א, כא]; 'הא-ל ה' [ישעיהו מ"ב, ה]). על הגיוון הרב בכינוי ה' אצל ישעיהו ראו: 'אחד היה ישעיהו, רחל מרגליות (קולידצקי), הוצאת "סיני" תל אביב, ירושלים תשי"ד, עמודים 1-12). בצורה דומה, ניתן להציע שגם אצל עמוס יש גיוון מסוים על דרך היופי הספרותי - 'א-דני ה' א-להי הצבאות' (עמוס ג', יג); 'ה' א-להי הצבאות א-דני' (ה', טז), 'ה' א-להי הצבאות' (ו', ח), 'א-דני ה' הצבאות' (שם ט', ה).

10. אף שאני מסתייג משימוש נרחב יתר על המידה משימוש בעקרון הזה, ישנם מקומות בהם הוא מתבקש יותר, ראו גם את דברי אבן עזרא על שמות כ', א: "והכלל, כל דבר שנוי, כמו חלום פרעה, ונבוכדנצר, ואחריהם רבים תמצא מלות שונות, רק הטעם שוה" (ראו גם רשב"ם על בראשית מ"ט, ג; אבן עזרא על בראשית מ"ט, ו; במדבר כ"ג, ז).

11. חז"ל דורשים זאת בצורה דומה: "לכן נאם האדון י"י צבאות אביר ישראל (ישעיהו א', כד). א"ר שמואל בר נחמן כל מקום שנ' נאם האדון, עוקר דיורין ומכניס דיורין. ביניין

ואכן, המקום הראשון בו מכונה הקב"ה בכינוי זה הוא בימי שלמה המלך בפרקים א'י"ב בספר מלכים - ודבר זה הוא אך-מתבקש, שהרי זו התקופה הראשונה שבני ישראל שולטים על מלכות גדולה בהנהגתו של מלך בן מלך.¹² יש להדגיש שהביטוי 'א-דני' מופיע מספר פעמים גם לפני כן, אך רק בהקשר של פניית אדם לקב"ה בפנייה ישירה, ומובנו של הביטוי הוא: 'האדון שלי', לדוגמה: ויאמר אברם אדני ה' מה תתן לי ואנכי הולך ערירי (בראשית ט"ו, ב), וכן: ויאמר משה אל ה' בי אדני לא איש דברים אנכי (שמות ד', י).¹³ הדיון בסעיף זה הוא בכינוי 'א-דני' כשם עצם פרטי, שיכול להיות מוחלף בכינויים אחרים - הוי"ה או א-להים.¹⁴ הופעתו האחרונה של הכינוי 'א-דני' בספר מלכים היא בימי חזקיהו, בתקופת הדמדומים של שתי הממלכות, מלכות ישראל ומלכות יהודה.¹⁵ הזיקה בין הכינוי 'א-דני' לבין ספר מלכים מתבררת לאור הקירבה בין המילים 'אדון' ו'מלך' - שמשמעות שתיהן היא שליט בעל כוח; קירבה זו גרמה לכך ששמו של מלך ירושלים בספר בראשית - 'מלכי צדק' (י"ד, יח) מקביל לשמו של מלך ירושלים בספר יהושע - 'אדני-צדק' (י', א, ג), ויש לכך עוד דוגמאות.¹⁶

- אב שבכולם, הנה ארון הברית אדון כל הארץ עובר לפניכם בירדן (יהושע ג: יא), עוקר כנענים ומכניס ישר" (פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) פסקא טו - איכה).
12. להרחבה בעניין מלכותו של שלמה ראו: 'משפט, חוכמה ומקדש - עיונים בדמותו של שלמה בספר מלכים', אמיתי גרוסברגר, אסיף ה, חלק תנן ומחשבה, עמודים 59-74.
13. ראו גם: בראשית י"ח, כז, ל, לא, לב; שם כ', ד; שמות ה', כב. וראה בבלי ברכות ז', ב.
14. ההבחנה בין השם כתואר ("האדון שלי") לבין השם כשם עצם, כינוי לקב"ה, ועל כך שכינוי זה מופיע רק מספר מלכים ואילך, היא בעקבות יואל אליצור (במאמרו 'שמות הא-ל ותאריכי כתיבת ספר המקרא', בתוך: בעיני א-להים ואדם, עורך: יהודה ברנדס, הוצאת פרדס, 2007, עמודים 406-407; ראו גם קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמוד 3 הערה 1).
15. ישנן עוד שתי הופעות של הכינוי בספר מלכים - במלחמת יהושפט ואחאב בארם ברמות הגלעד (מל"א כ"ב, ו), בה נעסוק בקצרה להלן, ובימי המלך האלמוני בימי אלישע (מל"ב ז', ו), בה לא נעסוק במסגרת מאמר זה.
16. השוו לחילופי השמות 'אדני/מלכירם' (מל"א ד', ו; שם ה', כה; דה"א ג', יח), ולשמות 'אדניה/מלכיה' (שמ"ב ג', ד; ירמיהו כ"א, א). בישעיהו י"ט, ד מופיעות המילים בתקבולת: וסכרתי את מצרים ביד אדנים קשה / ומלך עז ימשל בם נאם האדון ה' צ-באות: (י"ט, ד). כך גם עולה מהדמיון בין ראיית פני האדון ה' לבין מעמד 'רואי פני המלך' (למשל מל"ב כ"ה, יט // ירמיהו נ"ב, כה; אסתר א', יד). השווה במיוחד: בשנת מות המלך עזיהו ואראה את א-דני ישב על כסא רם ונשא [...] ואמר אוי לי כי נדמייתי [...] כי את המלך ה' צ-באות ראו עיני: (ישעיהו ו', א, ה).

משמעות זו של הכינוי א־דני לתיאור עוצמתו של הקב"ה כמלך וכשליט נרמזת כבר בשירת הים. לאחר תיאור הנס של טביעת המצרים ומעבר ישראל בים סוף, עוברים פסוקי השירה לתאר את אימתם של עמי כנען והאזור מפני הקב"ה המנחיל את הארץ לעמו:

נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת בעזך אל נוח קדשך: שמעו עמים ירגזון חיל אחז ישיבי פלשת: אז נבהלו אלופי אדום אילי מואב יאחזמו רעד נמגו כל ישיבי כנען: תפל עליהם אימתה ופחד בגדל זרועך ידמו כאבן עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קנית: (שמות ט"ו, יג-טז).

תיאור זה מסתיים בנטיעת העם בארצו ובבניין המקדש המבטא את מלכות ה':

תבאמו ותטעמו בהר נחלתך מכוון לשבתך פעלת ה' מקדש, א־דני!, כוננו ידיך: ה' **ימלך לעולם ועד**: (שמות ט"ו, יז-יח).¹⁷

ואכן, רק בתיאורי העלייה לרגל לבית המקדש, מוזכר ה' בתור 'האדון': שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל פני האדון ה': (שמות כ"ג, יז); שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני האדון ה' א־להי ישראל: (שם ל"ד, כג; דברים ט"ז, טז). מה שעולה משירת הים ומהפסוקים על העלייה לרגל, הוא שההופעה המלאה של מלכות ה' בעולם, המבוטאת בשם 'א־דני', תהיה רק לאחר התבססות עם ישראל בארצו, לאחר הבסת כל אויביו ובניית בית המקדש. לאור זאת, ברור מדוע בימי שלמה, המלך השולט על ממלכה אדירה והבונה את בית המקדש, מופיע שם א־דני. ואכן, גם חז"ל דרשו שימי שלמה מהווים שיא מיוחד בתולדות עם ישראל:

א"ר ברכיה החדש הזה לכם (שמות י"ב, ב), סימן הוא לכם, כירח יכון עולם (תהלים פ"ט, לח), כהדין סיהרה מלא ופגים, אם זכיתם הרי אתם מונים למלאתו, ואם לאו הרי אתם מונים לפגמו. אברהם יצחק יעקב יהודה פרץ חצרון רם עמינדב נחשון סלמן בועז עובד ישי דוד שלמה, וישב שלמה על כסא ה' למלך (דה"א כ"ט, כג), הא סיהרה על מלאיה [ההדגשה שלי, א.ג.]. (פסיקתא דרב כהנא ה', עמוד 101).

17. אומנם, צודק יואל אליצור (במאמרו שהובא לעיל) שבכל ההופעות שעד ספר מלכים הכינוי א־דני מופיע רק בשיחה ישירה בין הקב"ה לבין אדם מסוים. עם-זאת, שירת הים היא יוצאת-דופן בהקשר זה, שכן היא חלק משירה של עם-ישראל כולו, ולא פנייה ישירה של היחיד ('א־דני' ולא 'אדנינו'); כמו כן, זה מופיע כתקבולת ולא כמשפט עצמאי: מכוון לשבתך פעלת ה' / מקדש א־דני כוננו ידיך: (שמות ט"ו, יז). אומנם, ניתן להציע שזה מתאר פנייה ישירה של משה אל ה', אך כאמור, דברים אלו קשים שכן מדובר בשירת שבח על ה' ולא בשיח ישיר איתו.

על סמך הבנה זו של משמעות הכינוי 'אֲדָנִי' ניתן להסביר היטב את תפוצתו הרבה של כינוי זה בימי ישעיהו בן אמוץ¹⁸ ועמוס, וכן את הופעתו של הביטוי 'האדון' ביחס לה'. שני הנביאים הללו ניבאו בימים מפוארים של שיתוף פעולה שלא היה כמותו בין שתי הממלכות – ימי עוזיהו בן אמציה מלך יהודה וירבעם בן יואש מלך ישראל, שיתוף פעולה שהביא להרחבת גבולות ממלכות ישראל עד לממדיהן בתקופת האימפריה של שלמה (ראו מל"ב י"ד, כה-כז; דה"ב כ"ו, א-טו).¹⁹ לאחר ימיהם של נביאים אלה, בתקופת הנביאים האחרונים – ירמיהו, יחזקאל, בחלקו השני של ספר ישעיהו, המתאר את תקופת השיבה מבבל, ונביאי תרי עשר – כמעט ואין שימוש בכינוי אֲדָנִי.²⁰

ניתן להסביר הופעות רבות של הכינוי אֲדָנִי כקשורות ליחס בין מלכות האדם לבין מלכות ה', שכן פעמים רבות הכינוי אֲדָנִי מופיע בצמידות לתיאור מלכות/אי-מלכות ה' בעולם.²¹ וכן את הופעתו של כינוי אֲדָנִי כקשורה לביטוי 'אדון' בהופעותיו השונות.²²

18. ישעיהו הוא הנביא שאצלו הכינוי 'אֲדָנִי', ללא צירופו לשם ה' – 'אֲדָנִי ה' – נמצא מספר הפעמים הרב ביותר (למשל ישעיהו ג', יז, יח; י', יב). אומנם, יש בכך הבדל בין מחציתו הראשונה של ספר ישעיהו, בה מופיע כינוי זה פעמים רבות, לבין מחציתו השנייה, בה לא מופיע כינוי זה כלל (לבד מחריגה אחת – ישעיהו מ"ט, יד – שם זה נועד כנראה לדמות את מערכת היחסים בין ה' לבין ציון כמערכת יחסים בין אישה לבין בעלה/אדוניה). הסיבה לכך נעוצה בכך שנבואות אלו של ישעיהו מיועדות לימי השיבה מבבל, כפי שנרחיב בהמשך.

19. אומנם ישעיהו ניבא גם בתקופות אחרות שבהם מלכות יהודה הצטמצמה מאד (תקופת עוזיהו מהווה רק חלק מזמן פעילותו של ישעיהו). עם-זאת, תקופת נבואתו הראשונה הותירה חותם משמעותי על כלל נבואותיו, כולל הנבואות המאוחרות יותר, והכינוי 'אֲדָנִי' ממשיך להיות חלק מעולם התוכן שלו לכל אורך הדרך. בספר מלכים לא מופיעים השמות 'צֶבְאוֹת' ו'אֲדָנִי' בתקופתם של ירבעם ועוזיהו, כנראה בשל מיעוט הפסוקים העוסקים בהם (מל"ב י"ד, כג-שם ט"ו, ז).

20. על הצירוף אֲדָנִי ה' ביחזקאל נעמוד בהמשך. לבד מזאת, בנביאים מאוחרים יותר מופיע 'אֲדָנִי' בלא שם ה' פעמים בודדות (זכריה ט', ד; מלאכי א', יב; יד; וכן איוב כ"ח, כח), ועוד פעמים בודדות בצירוף 'אֲדָנִי ה' (עובדיה א', א; חבקוק ג', יט). על הופעות הכינוי אֲדָנִי בספרי הכתובים – באיכה ובתהלים – נעסוק בהמשך.

21. ראה ישעיהו ז', ו-ז; י"ט, ד; ירמיהו ז', יח-כ; שם מ"ד, כה-כו; עובדיה א', א, כא; צפניה א', ה-ח [ראה שם ג', טו]; זכריה ט', ד-ה, ט, יד; מלאכי א', יד. ואולי מיכה ד', ז-יג.

22. בנביאי תרי עשר ישנו שימוש בכינוי 'אֲדָנִי', בארבעת המקרים, מתוך חמישה, בהם מופיע התואר/כינוי 'אדון' להטייתו (עמוס ד', א-ב [האומרות לאדניהם ... נשבע אֲדָנִי]; צפניה א', ז, ט [הס מפני אֲדָנִי ה' ... בית אדניהם]; זכריה ד', יג-יד [לא אדני... אדון כל

ממה שראינו עד כה ניתן לומר שהכינוי 'א-דני' יופיע בשני מתוויים:
 1. בשירת הים [ביחס למקדש], בציווי לעלות ולראות את פני האדון ה', וכן בפרקי שלמה בספר מלכים, הכינוי א-דני מבטא את עוצמתה של ממלכת ישראל, שהיא ממלכתו של הקב"ה, ובכך מועצם שמו וכוחו של הקב"ה בעולמו.
 2. בימי ישעיהו ועמוס, על רקע עוצמתן הצבאית, הכלכלית והמדינית של שתי הממלכות, מועצמים גם כוחו וגדולתו של הקב"ה, והתגלותו היא גם בשם זה. עם-זאת, פעמים רבות השימוש בכינוי 'א-דני' שם נועד להתנגד למלכות הארצית המתגאה והמתנשאת. בצורה דומה מפרשים הרב בני לאו והרב יואל בן נון את סדרת חזונוותיו הראשונים של ישעיהו:

ישעיהו פתח בסדרת שיעורים המבטאים את חזונו החדש - ה' ורק ה' הוא המלך. אין לנו עניין במלכות של בשר ודם אלא רק במלכות שמים (כציפורים עפות, עמוד 49).

כלומר, השם א-דני מופיע אצל ישעיהו ואצל עמוס, בגלל שבתקופתם העימות בין המלכות הארצית לבין מלכותו של הקב"ה היה בולט ביותר. כך **בנבואת ההקדשה** של ישעיהו, שבה יש מתח בין 'מות המלך עזיהו' לבין **ראיית א-דני**, 'המלך ה' צ-באות'²³ וכך אצל עמוס, הכורך את **ראיית א-דני** הישירה ל**נבואת החורבן** הסופית.²⁴ אצל שני הנביאים ראיית א-דני קשורה לחורבן המלכות הארצית.²⁵

הטבלה הבאה ממחישה את הזיקה בין הנבואות האלה:

<p>נבואת החורבן של עמוס - ראיית א-דני, ונבואה על חורבן ממלכת ישראל, נבואה שמתפרשת כנגד המלך ירבעם</p>	<p>נבואת ההקדשה של ישעיהו - ראיית א-דני, ועימות מרומז בין 'מות המלך עזיהו' לבין התגלות 'המלך ה' צ-באות'</p>
--	--

הארץ'; שם ו', ד-ה [מה אלה אדני... אדון כל הארץ']; מלאכי א', ו, יב, יד [בן יכבד אב ועבד אדני... ואם אדונים אני... שלחן א-דני... וזבח משחת לא-דני]].

23. מלבד נבואת ההקדשה, ישעיהו מרבה, באופן יחסי, להדגיש כי הקב"ה בלבד הוא המלך (ישעיהו כ"ד, כג; "מלך ביפיו תחזינה עיניך ... כי ה' שפטנו ה' מחקקנו ה' מלכנו הוא יושיענו" שם ל"ג, יז, כב), וכן: 'מלך יעקב' - שם מ"א, כא; 'מלככם' - מ"ג, טו; ה' מלך ישראל וגאלו ה' צ-באות' - מ"ד, ו; 'אמר לציון מלך א-להיך' - נ"ב, ז). לעומת זאת אצל נביאים אחרים הדגשה זו נדירה יותר (ירמיהו ח', יט; שם י', ז, י; יחזקאל כ', לג; צפניה ג', טו; זכריה י"ד, ט, טז-יז).

24. המגיעה לאחר שתי הצלחותיו לדחות את החורבן.

25. בספר עמוס יופיע הכינוי 'א-דני' (בלא הצירוף א-דני ה') רק בנבואות אלה.

<p>כה הראני והנה א-דני נצב על חומת אנך ובידו אנך: ויאמר ה' אלי מה אתה ראה עמוס ואמר אנך ויאמר א-דני הנני שם אנך בקרב עמי ישראל לא אוסיף עוד עבור לו: ונשמו במות ישחק ומקדשי ישראל יחרבו וקמתי על בית ירבעם בחרב: (עמוס ז', ז-ט) ²⁶</p> <p>ראיתי את א-דני נצב על המזבח ויאמר הך הכפתור וירעשו הספים... ²⁷ (עמוס ט', א)</p>	<p>בשנת מות המלך עזיהו ואראה את א-דני ישב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל: שרפים עמדים ממעל לו ... וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צ-באות מלא כל הארץ כבודו: וינעו אמות הספים מקול הקורא והבית ימלא עשן: ... ואמר ... כי את המלך ה' צ-באות ראו עיני (ישעיהו ו', א-ג, ה)</p>
--	--

בצורה דומה ניתן להסביר אחת משתי ההופעות של הכינוי א-דני בספר מלכים - במלחמת אחאב ויהושפט כנגד ארם. הכינוי א-דני נמצא בסיפור זה על רקע מותו של מלך ישראל. זו הפעם היחידה בספר מלכים שבו מתוארת ראיית ה' ותיאור ישיבתו על כסאו.

הסיפור נמצא בפרק כ"ב בספר מלכים ומתוארת בו המלחמה המשותפת של אחאב ויהושפט כנגד ארם ברמות גלעד. לפני המלחמה, מבקש יהושפט להיוועץ בה'. אחאב מציע לו להיוועץ ב-400 הנביאים שלפניו, והללו מנבאים לו הצלחה במלחמה, בתחילה בשם א-דני ולאחר מכן בשם ה':

ויקבץ מלך ישראל את הנביאים כארבע מאות איש ויאמר אלהם האלך על רמת גלעד למלחמה אם אחדל ויאמרו עלה **ויתן א-דני ביד המלך**: ... וכל הנבאים נבאים כן לאמר עלה רמת גלעד והצלח **ונתן ה' ביד המלך**: ... ויבוא [מיכיהו, א.ג.] אל המלך... ויאמר אליו עלה והצלח **ונתן ה' ביד המלך**: ... ויאמר ראיתי את כל ישראל נפצים אל ההרים כצאן אשר אין להם רעה ויאמר ה' **לא אדנים לאלה ישובו איש לביתו בשלום**: (מל"א כ"ב, ו, יב, טו, יז).

26. נבואה זו פורשה ע"י אמציה כהן בית אל כמכוונת ישירות למיתת המלך ירבעם, כפי שרואים מהשינוי שהוא עושה בנבואת עמוס בין "וקמתי על בית **ירבעם** בחרב" לבין "**בחרב ימות ירבעם**": כי כה אמר עמוס **בחרב ימות ירבעם** וישראל גלה יגלה מעל אדמתו: (עמוס ז', י-יא).

27. הרב יואל בן נון והרב בני לאו השוו בין נבואת החורבן של ישעיהו (ו') לנבואת החורבן של עמוס (ט') - ישעיהו - כציפורים עפות, עמודים 86-93. הם העירו גם על הדמיון בין 'הספים' בשני המקומות. כמו כן, בשני המקרים מדובר על נבואה המתארת חורבן משמעותי, שכמעט ולא נותר ממנו שארית.

ההדגשה שה'אדונים' ימותו במלחמה היא, תוך השימוש במשחק המילים המחוכם בין 'ויתן א־דני' לבין 'ויתן ה', רומזת מיהו ה'אדון' האמיתי. עניין זה יבוא לידי ביטוי כמעט מפורש בהמשך נבואתו של מיכה, בה הוא מתאר את ה' היושב על כסאו שסביבו צבא השמיים בצורה מקבילה לתיאור של המלכים:

תיאור ישיבת שני המלכים	תיאור ה' יושב על כסאו
ומלך ישראל ויהושפט מלך יהודה יושבים איש על כסאו מלבשים בגדים בגרן פתח שער שמרון וכל הנביאים מתנבאים לפניהם: (מלכים א כ"ב, י)	ויאמר לכן שמע דבר ה' ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עמד עליו מימינו ומשמאלו: ויאמר ה' מי יפתה את אחאב ויעל ויפל ברמת גלעד ויאמר זה בכה וזה אמר בכה: (מלכים א כ"ב, יט-כ) ²⁸

אם צודקים דברינו, ניתן להסביר באמצעותם את פשר היעדרותו של הכינוי 'א־דני' אצל שני נביאים אחרים שניבאו באותו הזמן – מיכה והושע.

תקופת נבואתו של מיכה מאוחרת לנבואת ישעיהו ועמוס – כיוון שהוא החל לנבא בימי יותם ולא בימי עוזיהו. בתקופה זו, מצבן של מלכויות יהודה ישראל הולך ומתדרדר והאימפריה האשורית מתעצמת ומתחילה לנגוס בגבולה של ממלכת ישראל ולהגלות את אנשיה (ראה מל"ב ט"ו, כז, כט). מאחר שמיכה לא ראה את ממלכת ישראל בגדולתה כפי שראו אותה ישעיהו ועמוס, הוא ממעט להשתמש בכינוי 'א־דני'. את האזכור הבודד של הכינוי 'א־דני' בספר מיכה: שמעו עמים כלם הקשיבי ארץ ומלאה ויהי א־דני ה' בכם לעד א־דני מהיכל קדשו: (מיכה א', ב), ניתן להסביר כמתכתב עם הפסוקים שראינו לעיל בישיעיהו ובעמוס, ובכך להבין את פשרם: ה', האדון, השליט, יורד מהיכלו ורומס את גאון ממלכת ישראל.

הטבלה הבאה ממחישה את הזיקה בין מיכה א', ב־ד, לבין הנבואות בישיעיהו ועמוס:

נבואת ישעיהו ועמוס	נבואת מיכה
--------------------	------------

28. הרב יעקב מֶדֶן, המקראות המתחדשים, עמוד 223 הערה 9, מסביר בדרך אחרת את הופעת הכינוי א־דני. לדעתו השימוש בכינוי זה מכוון כנגד נביאי הבעל (השווה מל"א י"ח, יט) המנסים להתחמק מלנקוב בשם ה' המפורש. לדעתי, אין דבריו של הרב מֶדֶן סותרים את טענתי אלא משלימים אותה. על שני הסברים אלה ניתן להוסיף רובד נוסף הקשור לענישה בדרך של 'מידה כנגד מידה'. על אף נסיונו של אחאב להסתמך על נביאי שקר המנבאים בכינוי 'א־דני' כדי להצליח במלחמה, הוא בסופו של דבר ייכשל, ונביא האמת מיכיהו יטיח בו "לא אדונים לאלה ישוּבו איש לביתו לשלום".

<p>שמעו עמים כלם הקשיבי ארץ ומלאה ויהי א-דני ה' בכם לעד א-דני מהיכל קדשו: כי הנה ה' יצא ממקומו וירד ודרך על [במותי קרי] במתי ארץ: ונמסו ההרים תחתיו והעמקים יתבקעו כדונג מפני האש כמים מגרים במורד: (מיכה א', ב-ד; השווה גם עמוס ח', ג)</p>	<p>בשנת מות המלך עזיהו ואראה את א-דני ישב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל: (ישעיהו ו', א) ראיתי את א-דני נצב על המזבח... וא-דני ה' הצ-באות הנוגע בארץ ותמוג ואבלו כל יושבי בה ועלתה כיאר כלה ושקעה כיאר מצרים: הבונה בשמים מעלותו [מעלותיו קרי] ואגדתו על ארץ יסדה הקרא למי הים וישפכם על פני הארץ ה' שמו: (עמוס ט', א, ה-ו)</p>
---	---

גם את אי-השימוש של הושע בשם א-דני (ובשם צ-באות) ניתן להבין בצורה דומה, שכן גם הוא ניבא רק לאחר ימי עזיהו, והוא מנבא לחברה ענייה, אלימה ומסוכסכת - ועל רקע זה לא ניתן לכנות את ה' בכינויים 'א-דני' או 'צ-באות', המרמזים על גדולת ה' ועל עוצמתו.²⁹

א-דני ה'

עד כה עסקנו בכינוי 'א-דני' לכשעצמו, כעת נעסוק בצירוף של שם הוי"ה אליו - 'א-דני הוי"ה'. צירוף זה מופיע כמעט בכל ספרי התנ"ך (לבד מספר ויקרא), אך, בדומה לכינוי 'א-דני', ניכרת עלייה של ההיקריות של צירוף זה בספרים עמוס וישעיהו. בספר יחזקאל כמעט ולא מופיע הכינוי 'א-דני' כשלעצמו, אלא רק בצירוף 'א-דני ה', המופיע בספר למעלה ממאתיים פעמיים - שהן מרבית ההופעות של צירוף זה במקרא. כדי להבין את ריבוי השימוש בכינוי זה ביחזקאל, נעזר בנבואת ישעיהו בפרק נ' שבה הצירוף 'א-דני ה' מופיע בצפיפות רבה:

א-דני ה' נתן לי לשון למודים ... א-דני ה' פתח לי אזן ... וא-דני ה' יעזר לי ... הן א-דני ה' יעזר לי מי הוא ירשיעני הן כלם כבגד יבלו עש יאכלם: (ישעיהו נ', ד-ה, ז, ט).

29. ראה: הרב בני לאו, שמונה נביאים, עמוד 69. את הפעם היחידה שמופיע השם צ-באות בספר הושע (הושע י"ב, ו) כנראה יש להבין בתור הקשר פולמוסי (ראו רד"ק על אתר, ואכמ"ל).

בפסוקים אלה מתוארת החוויה של תקופת לימודיו/חניכותו של הנביא. ובשל אופי אישי זה של הנבואה נעשה שימוש בכינוי 'אֲדָנִי ה' = האדון שלי, ה';³⁰ כלומר, הכינוי 'אֲדָנִי' נבחר בשל היותו בעל אופי אישי יותר מאשר כינויים אחרים, כמו ה' או אֱלֹהִים.

דומה שאף אצל יחזקאל ריבוי השימוש בצירוף 'אֲדָנִי ה' הוא בשל האופי המיוחד של נבואתו; שכן, בניגוד לנביאים אחרים, שמתוארים לרוב בגוף שלישי (ויאמר ירמיהו, וילך ישעיהו וכד')³¹ – אצל יחזקאל כל הספר נאמר בגוף ראשון, ובחוויה נבואית ישירה. כך, למשל, לא מופיע בספר יחזקאל המשפט 'ויהי דבר ה' אל יחזקאל', כפי שהוא מופיע אצל נביאים אחרים, אלא משפט הפתיחה: 'ויהי דבר ה' אלי לאמר'.³² כלומר, אופיו האישי של ספר יחזקאל גורר את השימוש בכינוי 'אֲדָנִי', שנושא משמעות אישית מובהקת.

הבנה זו של הכינוי אֲדָנִי אצל יחזקאל משליכה גם על הופעותיו בספרים אחרים – בתהלים ובספרי בית שני – דניאל-עזרא-נחמיה.

30. אולי הסבר זה יכול להתאים גם למקומות אחרים בספר ישעיהו – ראו ישעיהו מ"ח, טז; שם ס"א, א, יא; שם ס"ה, יג, טו). ראו גם עמוס ג', ז-ח.

31. גם אצל ישעיהו וירמיהו יש לפעמים גוף ראשון, אך בספר יחזקאל זהו הספר כולו, ואילו בספרים הללו סגנון זה מופיע רק באופן מצומצם.

32. רוב ההופעות של הכינוי 'אֲדָנִי ה' ביחזקאל הן בצירופים 'כה אמר אֲדָנִי ה' (84 פעמים); ו:נאם אֲדָנִי ה' (122 פעמים); ביחד הם מהווים 206 מתוך 217 ההופעות של הצירוף 'אֲדָנִי ה' (בספר יחזקאל). לעומת זאת בצירופים אחרים – 'וידעתם כי אני ה' // 'ויהי דבר אֲדָנִי ה' אלי' – משתמש יחזקאל רק בשם הוי"ה. את הסיבה לכך יש להבין כתלויה באופי האישי של הכינוי אֲדָנִי ה', שמבטא פנייה של האדם אל אֱלֹהֵיו. לאור זאת, ברור מדוע לא כתוב 'וידעתם כי אני אֲדָנִי ה', שכן פסוק זה הוא ציטוט ישיר של ה', וה' לא יכנה את עצמו 'האדון שלי' אלא פשוט ה'. דבר דומה יש להסביר בנוגע לצירוף 'ויהי דבר __ אלי'. ייתכן שמאחר שפסוקים אלו לא נאמרו אל העם, אלא רק **נכתבו** מאוחר יותר, יחזקאל מכנה את הקב"ה בכינוי השגור – הוי"ה, מה שאין כן כשהוא פונה ישירות אל העם, שאז חשוב לו לפתוח ולחתום את דבריו בהדגשה שה' הוא אדוניו.

ואולי ניתן להסביר את השימוש הנרחב של יחזקאל בכינוי 'אֲדָנִי' כקשור לפולמוס שלו כנגד מוסד המלוכה, שכן הוא מדגיש שלעתיד לבוא לא ישלטו מלכים על עם ישראל, אלא ה' בכבודו ובעצמו: חי אני נאם אֲדָנִי ה' אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם: (יחזקאל כ', לג), וגם המלך מצאצאי דוד מכונה 'נשיא' ולא 'מלך' (יחזקאל ל"ז, כה).

א-דני בתהלים ובספרי בית שני

הופעתו של הכינוי 'א-דני' בספר תהלים היא גבוהה יחסית - 54 פעמים. לאור הסברנו לעיל הדברים מחוורים. מאחר שכינוי זה יכול לבטא את הקשר האישי-אינטימי בין האדם לא-להיו, אין זו מן הפליאה שהוא מופיע פעמים רבות בספר תהלים, הגדוש בפניות של המשורר אל א-לוהים ובתפילות אליו. ואכן, בספר זה מופיע גם הכינוי 'א-להי' = 'הא-להים שלי פעמים רבות (43 פעמים, שהם יותר משליש מאזכורי הכינוי בכל התנ"ך - 118),³³ וכמעט כל אזכורי 'א-לי' = 'הא-ל שלי'.³⁴

על האופי האישי של הכינוי 'א-דני' בספר תהלים ניתן לעמוד מתוך ההקבלות בפניה אל ה' בספר זה, במספר מקומות שבהם אנו רואים שיש הקבלה בין 'א-להי' - הא-להים שלי, לבין 'א-לי' - הא-ל שלי, לבין א-דני = האדון שלי:

אמרת לה' א-דני אתה טובתי בל עליך: (תהלים ט"ז, ב)

ואני עליך בטחתי ה' אמרתי א-להי אתה: (ל"א, טו)

אמרתי לה' אלי אתה האזינה ה' קול תחנוני: (שם ק"מ, ז).

צ-באות

בניגוד לכינוי 'א-דני', שמשמש גם כשם תואר וגם ככינוי עצמאי, השם 'צ-באות' משמש רק כשם תואר לאל, ולכן הוא יופיע רק כנלווה לכינויים אחרים. נחלקו הפרשנים לגבי משמעותו של כינוי זה. דעתי נוטה לומר שיש לו משמעות אחת

33. גם מחוץ לספר תהלים, פעמים רבות כינוי זה מתקשר לפנייה אישית של האדם לא-להיו ראו שמ"ב כ"ב, ז, כב, ל // תהלים י"ח, כב, ל; יונה ב', ז; ראו גם דברים ד', ה; י"ח, טז; כ"ו, יד; ל"א, יז). ההופעות האחרות של כינוי זה קשורות לעבודה זרה, לשיחה עם גוים, או בדבריו של גוי על ה' (בראשית ל"א, ל; במדבר כ"ב, יח; שופטים י"ח, כד; שמ"ב כ"ד, כד; יהושע ט', כג; מל"א ה', יח-יט; רות א', טז). על הסגנון האישי המיוחד של ספרי הבית השני ראו גם: משה צבי סגל, השמות ה' וא-להים, עמודים 140-141.

היעדר השם 'א-דני' בספר דה"י מעיד כנראה על שינוי ביחס אל קדושת שם ה' והגייתו (ראו יפת, אמונות ודעות בדברי הימים, עמודים 25-27; לחילוף שם הוי"ה בשם א-להים ראו יפת, שם, עמודים 33-39).

34. תהלים י"ח, ג // שמ"ב כ"ב, ג; תהלים כ"ב, ב; שם ס"ג, ג; ב; ס"ח, כה; פ"ט, כז; ק"ב, כה; קי"ח, כח; ק"מ, ז.

הייחוד של 'א-לי' על פני 'א-להי' הוא שהוא מבטא פנייה אישית אף יותר - במקום א-להי בפתח/קמץ, שיכול להשתמע ללשון רבים - א-לי עם חיריק, כלשון יחיד (מופיע עם חיריק רק בארמית, בדניאל ד', ה; שם ו', כג).

המתפרטת לשלושה חלקים: באופן בסיסי כינוי זה מתייחס ל**גבורותיו** של האל שיש לו **צבאות** רבים העושים את דברו, ובאופן מורחב יותר הכינוי הפך לשמו של **הקב"ה עצמו**.³⁵ כמו כן, כינוי זה מתקשר ל**ארון הברית** שמלווה את עם ישראל **במלחמותיהם**. על המשמעות המלחמתית של כינוי זה עמדו חז"ל במדרש המבאר את דברי הקב"ה למשה במעמד הסנה:

לפי מעשי אני נקרא. פעמים שאני נקרא אל שדי, צבאות, אל-להים... וכשואני עושה מלחמה ברשעים אני נקרא צבאות (שמות רבה [שנאן] שמות ג', ו).

בכדי להבין את תפוצת הכינוי 'צבאות' יש לעמוד ראשית כל על משמעותו של השורש 'צבא'. שורש זה מתאר התאגדות אנשים שתפקידם הוא להילחם באויב. אומנם, בהקשר זה יש להבחין בין צבא שמתאסף לצורך נקודתי לבין צבא קבע. המונח הראשון מתייחס לצבא שהיה לעם-ישראל מיציאת מצרים ועד לימי שאול ודוד. כך למשל, בספר במדבר, כשיש צורך להילחם במדיין מגייסים 12,000 אנשים. וכך גם בימי השופטים, כאשר השופט התורן היה צריך להילחם באויבים ובשוסים הוא גייס לכך אנשים שיצאו עימו לקרב ולאחר מכן התפזרו איש לביתו. המונח השני, צבא הקבע, קשור באופן מובהק לכינון מלוכה בעם, שכן כדי לייסד צבא קבוע יש צורך בתשתית כלכלית רחבה, באימונים, רכישת נשק וכו'. מי שנושא על שכמו את החזקת הלוחמים (שאינם מפרנסים את עצמם) הוא העם. דוגמה מובהקת לכך היא 'משפט המלך', המתאר את המנגנון המורכב שעומד מאחורי צבא קבע גדול (שמ"א ח', יא-יז).³⁶

אומנם, יהושע היה מנהיג של כל שבטי ישראל ותחת הנהגתו נכבשה, ברובה, ארץ כנען,³⁷ אך הוא לא נחשב למלך: אין הוא מוריש את מלכותו לבניו/מנהיג אחר, ולאחר תקופת הנהגתו מתחילה תקופת השופטים שבה "אין מלך

35. רעיון זה עולה מדבריו של אריה סטריקובסקי בפתיחת מאמרו 'תולדות השם צבאות בספר שמואל' (בית מקרא כרך י"ז כרך ב, תשל"ב, עמוד 183). נכוחים גם דבריו הנחרצים על ניתוח השם צבאות: "יש להבין את ה' צבאות בתנ"ך במשמעותו העיקרית כשם נרדף לשם ה'; אלא שבחלק מהמקומות בתנ"ך יש לשם זה גם משמעות משנה הרומזת על אחת או כמה מהמשמעויות הרבות של השורש צבא. כל המתעקש על משמעות אחת ואחידה לשם צבאות בתנ"ך לא ימצא ידיו ורגליו בבית המקרא" (אריה סטריקובסקי, שם, עמודים 183-184).

36. השו"א: "אם אין צבא ואם אין מחנה למלך על מה הוא מולך, ואם אין עם מקלסין למלך איזה הוא כבודו של מלך" (פרקי דרבי אליעזר פרק ג).

37. כיבוש הארץ לא הסתיים בימיו (ולא בימי השופטים) - "והארץ נשארה הרבה מאד לרשתה" (יהושע י"ג, א).

בישראל", והמאבקים הצבאיים הם בדרך כלל מקומיים. לעומת זאת, בספר שמואל המאבקים הם בסדר גודל לאומי. אומנם המאבק בנחש העמוני מתחיל כמאבק שבטי-נקודתי, אך שאול מתייחס אליו במסגרת לאומית, ומגייס את כל העם למאבק. וכך גם המאבקים מול פלשתים נתפסים כמאבק של אומה מול אומה, ולא של שבט אחד מול שוסהו.

לאור זאת, ניתן להציע שהופעתו של הכינוי 'צבאות' מתחילה רק בספר שמואל, משום שרק בו מתחיל להיוסד בישראל צבא קבע,³⁸ הקשור באופן הדוק לייסוד המלוכה, ובו גם מיטשטש המבנה השבטי, שהיה ההתארגנות החברתית בעם-ישראל במשך מאות שנים, ותחתיו עולה משטר מלוכני, המאחד את כולם.³⁹

38. בספר שמואל מרבית ההופעות של הכינוי 'צבאות' קשורות למלחמה מול הפלשתים. נביא לכך שתי דוגמאות: ויבא העם אל המחנה ויאמרו זקני ישראל למה נגפנו ה' היום לפני פלשתים נקחה אלינו משלה את ארון ברית ה' ויבא בקרבנו וישענו מכף איבינו: וישלח העם שלה וישאו משם את ארון ברית ה' צבאות ישב הכרבים... (שמ"א ד', ג-ד); ויאמר דוד אל הפלשתי אתה בא אלי בחרב ובחנית ובכידון ואנכי בא אליך בשם ה' צבאות א-להי מערכות ישראל אשר חרפת: ... וידעו כל הקהל הזה כי לא בחרב ובחנית יהושיע ה' כי לה' המלחמה ונתן אתכם בידנו: (שם י"ז, מה, מז).
ניתוח יסודי של הופעות הביטוי בספר שמואל נמצא במאמרו של אריה סטריקובסקי (תולדות השם צבאות בספר שמואל, בית מקרא, טבת-אדר תשל"ב, עמודים 192-183).

39. השורש 'צבא' מופיע גם לפני ספר שמואל:

בתיאור יציאת מצרים: "בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים ... ויהי בעצם היום הזה יצאו כל צבאות ה' מארץ מצרים: (שם י"ב, יז, מא). תיאור זה מייצג את 'נקודת המבט' של הקב"ה על עמו. עם-ישראל נבחר להיות צבאו הקבוע של הקב"ה. עם-זאת, בשלב זה עם-ישראל הוא עדיין עם-עבדים, ואיננו מאורגן כצבא מלחמה - [...] כי אמר אלהים פן ינחם העם בראתם מלחמה ושבו מצרימה: (שמות י"ג, יז). ולכן במלחמת עמלק, שהיא המלחמה הראשונה של עם-ישראל, יש צורך בגיוס מיוחד של אנשים: ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק [...] (שמות י"ז, ט).
בתיאור מפקד העם בספר במדבר (פרקים א', ב' ד', ח', י', ל"א-ל"ב) מופיע השורש 'צבא' עשרות פעמים, וכן מונחים צבאיים אחרים (מפקד, מבן עשרים שנה ומעלה). כנראה שהמפקדים הללו נועדו כדי לארגן את מחנה ישראל לפני כיבוש הארץ. אעפ"כ, אי-אפשר לראות בכל 600,000 הגברים הנ"ל לוחמים של ממש בצבא קבע. בשל כך, יש צורך ב-12,000 'חלוצים' למלחמת מדין, ובשל כך 40,000 החלוצים מבני שניים וחצי השבטים, אינם לוחמי קבע, אלא איכרים ורועים שיוצאים למשימה צבאית ולאחר מכן חוזרים איש לביתו ולצאנו. כמו כן, המבנה הקבוע בעם-ישראל הוא השבט, ולכל שבט

התבוננות בפסוקים בהם מופיע השם צבאות בספר שמואל מעלה כי הוא מתרכז סביב שני צירים. האחד הוא המאבק הלאומי בין ישראל לבין הפלשתים, שהוא, כפי שאמרנו לעיל, בסדר גודל שונה מאשר המלחמות בעמים אחרים. והציר השני הוא הציר הדתי - הפלשתים מחריבים את שילה, עיר המשכן, ושובים את ארון ברית ה'. התבוסה הכפולה הזאת פוגעת בשמו של הקב"ה בעולם. הפלשתים חזקים מישראל, משמע שאליליהם חזקים יותר מה', מה גם שארון הברית נשבה ע"י הפלשתים.

הופעתו הראשונה של הכינוי 'צבאות' היא בהוצאת הארון ע"י ישראל על מנת לנצח במערכה מול פלשתים. הן עם-ישראל והן הפלשתים תופסים את הארון ככלי מלחמתי, שמייצג את עוצמתו הצבאית של אלהי ישראל. וממילא, כשישראל מפסידים בקרב והפלשתים שובים את הארון - הדבר נתפס כתבוסת אלהי ישראל לאלוהי הפלשתים.

שמו המחולל של ה' חוזר ומתקדש במהלך הספר בתהליך ארוך ומורכב, הן בהיבט הלאומי והן בהיבט הדתי. עליונותו של ה' על אלילי פלשתים מוכחת, בתחילה, לאור הניסים שעושה ה' בשדה פלשתים.⁴⁰ ובהמשך על ידי סדרת מערכות צבאיות מול פלשתים, בהם מוכחת העליונות הצבאית של עם ישראל מול פלשתים. השלב האחרון הוא כשמעלים את הארון למשכנו החדש בירושלים, במקום משכן שילה שנחרב ע"י הפלשתים. רק אז נסגר המעגל שנפתח בתבוסה הצבאית והדתית במלחמה מול פלשתים.

ההבנה שהשם 'צבאות' בספר שמואל מופיע בהקשר של המאבק הלאומי-דתי מול פלשתים (ומול עמלק)⁴¹ מסבירה את היעלמותו של הכינוי 'צבאות' מתיאור

יש 'צבא' קטן [...] ונשיא לבני יששכר נתנאל בן צוער: וצבאו ופקדיו [...] [במדבר ב', ה'-(1)].

בימי יהושע מוזכר הביטוי 'שר צבא' (יהושע ה', יד-טו). כנראה יש להבין את ההתנגלות הזאת כעידוד ליהושע בטרם יחל את מלחמותיו בארץ - שהקב"ה וצבא מלאכיו עומדים לימין ישראל (המילה 'שר' מרמזת על ארגון של קבע).

40. בשלב זה, ישראל עדיין נשארים בעליבות צבאית מול הפלשתים. ניסיו של הקב"ה בשדה פלשתים לא נועדו לפאר את שמם של ישראל, אלא למנוע את חילול שמו של ה' - לא ייתכן ששם ה' יישאר בעליבותו מול דגון. על הכינויים השונים של ארון ה' בשדה פלשתים ומאוחר יותר עמדתו במאמר אחר - "בימים ההמה נאום ה' לא יאמרו עוד ארון ברית ה'", אמיתי גרוסברגר, עלון שבועת 178, תש"פ.

41. גם המאבק מול עמלק הוא מאבק שה' מעורב בו באופן אישי - ויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדר דר: (שמות יז, טז), ולכן נבואת שמואל על המלחמה בעמלק נפתחת ב'כה אמר ה' צבאות' (שמ"א ט"ו, ב). גם נבואת נתן לדוד, האומרת שעדיין לא

העלאת הארון לירושלים בימי דוד ועד לסיום ספר שמואל, שכן המאבק על קידוש שמו של ה' הוכרע בצורה חד-משמעית. הופעתו האחרונה של הכינוי צ-באות קשורה לבניית בית לה' בשמ"ב פרק ז' - שכן בניית המקדש, שהיא מושאו של פרק זה, מתאפיינת בכינוי א-להי חדש - 'א-דני' (ראו שמ"ב ז', יח-כ, כב, כח, כט). וכך גם בימי שלמה, בונה המקדש, לא מופיע הכינוי 'צ-באות' ותחתיו מופיע הכינוי 'א-דני' (מל"א ב', כו; ג', י; טו; ח', נג).

לעיל, בניית השם א-דני, ביססנו את הטענה בדבר משמעותו של הכינוי א-דני על מספר מקראות, וביניהם הופעת שם א-דני בשירת הים. עיון בפסוקים אלה מראה שהדרך להגיע למציאות האידיאלית של מלכות ה' במקדשו, רוויה במלחמות:

נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת בעזך אל נוח קדשך: שמעו עמים ירגזון חיל אחז ישבי פלשת: אז נבהלו אלופי אדום אילי מואב יאחזמו רעד נמגו כל ישבי כנען: תפל עליהם אימתה ופחד בגדל זרועך ידמו כאבן **עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קנית:** (שמות ט"ו, יג-טז).⁴²

השבח לקב"ה הפותח את שירת הים - ה' איש מלחמה ה' שמו: (שמות ט"ו, ג) - הוא תיאור כללי של ניצחונותיו של הקב"ה על פרעה מלך מצרים בקריעת ים-סוף, וכן על עממי הארץ בהמשך הדרך. מאוחר יותר, יקשרו הנביאים בין תיאור זה של הקב"ה לבין השם צ-באות, המבטא את יכולתו המלחמתית של הקב"ה, למשל: גאלנו ה' צ-באות שמו קדוש ישראל: (ישעיהו מ"ז, ד); לא כאלה חלק יעקב כי יוצר הכל הוא וישראל שבט נחלתו ה' צ-באות שמו: (ירמיהו י', טז; ועוד רבים).⁴³

ניתן לבנות בית לשבתו של ה', נקשרת לכך, שכן כל עוד יש אויבים לישראל (שמ"ב ז', ח), אין כסאו של ה' שלם, ואין יכולת לבנות את בית המקדש. השוו: "תניא, רבי יוסי אומר: שלש מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: להעמיד להם מלך, ולהכרית זרעו של עמלק, ולבנות להם בית הבחירה" (בבלי סנהדרין כ, ב).

42. לבד משירת הים המתארת התערבות אלהית בכיבוש הארץ, רוב המקראות מניחים שכיבוש ארץ כנען מידי יושביה יתבצע ע"י עם ישראל במלחמת ממשית, ובאופן כללי אין התערבות א-להית בכיבושה. (ראה הרב מדן, כי קרוב אליך - לשון מקרא ולשון חכמים, עמודים 393-397). עם-זאת, לצורך דיונינו יותר חשובה עצם האמירה שהדרך להגיע לשם א-דני עוברת דרך שם צ-באות=מלחמות.

43. למשל ישעיהו מ"ז, ד; ירמיהו י', טז; // נ"א, יט. יתר על כן, פעמים רבות הצירוף ה' צ-באות) שמו' קשור לגבורת ה' על המים, בדומה לשירת הים, למשל: ואנכי ה' א-להיך **רגע הים ויהמו גליו ה' צ-באות שמו:** (ישעיהו נ"א, טו; וכד').

ע"פ הנאמר לעיל, ניתן להציע שכשדוד מבקש לבנות את בית ה', הוא מתבסס על הנאמר בשירת הים, ואומר לקב"ה שהגיע הזמן להתגלותו בשם א-דני, כלומר בצורה מלאה, כיוון שהשלב הזמני של שם צ-באות הסתיים. ה' עונה לו שטרם הגיעה העת, שכן עוד יש לעם ישראל אויבים, ורק עם המנוחה המלאה של עם ישראל, וביסוס הממלכה באופן מלא, יוכל מקדשו להיבנות והוא יוכל להופיע בשם א-דני:

<p>ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתיו ושכן תחתיו ולא ירגז עוד ולא יסיפו בני עולה לענותו כאשר בראשונה: ... כי ימלאו ימיך ושכבת את אבתיך והקימתי את זרעך אחריך אשר יצא ממעיך והכינתי את ממלכתו: הוא יבנה בית לשמי וכננתי את כסא ממלכתו עד עולם: (שמ"ב ז', י, יב-יג)</p>	<p>תבאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת ה' מקדש א-דני כוננו ידיך: ה' ימלך לעלם ועד: (שמות ט"ו, יז-יח)</p>
--	--

ואכן, רק בימי שלמה בן דוד יתחיל להופיע שם א-דני, ושלמה אף יצטט באופן מפורש את הפסוקים אודות בניית המקדש משירת הים: בנה בניתי בית זבל לך **מכון לשבתך** עולמים: (מל"א ח', יג).

ההבנה שהכינוי צ-באות הוא תגובה מיוחדת וחד-פעמית לסיפור השבי של הארון במאבק מול פלשתים ולהשלכות הרוחניות של אירוע זה, והמהווה למעשה 'שלב מקדים' שאף לא מופיע באופן מפורש בשירת הים, יכולה להסביר את הייחודיות שלו לעומת שאר השמות הא-להיים. כפי שאמרנו לעיל, רק השם 'צ-באות' מופיע בתור תואר ולא בתור שם עצמאי, וכנראה הסיבה לכך היא כי המלחמות של ה' על-מנת להשליט את מלכותו הן שלב זמני, ואין להם תכלית עצמאית: כי לא לעולם אריב ולא לנצח אקצוף כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי: (ישעיהו נ"ז, נ"ט), וזאת בניגוד לשמות האחרים המתארים 'תכונות' או 'אופני התבטאות' קבועים ונצחיים של הקב"ה.

צ-באות בספר מלכים - מאבק בגאווה האנושית ובעבודה הזרה

עד כה, ראינו שהשם צ-באות מבטא שני דברים: תיאור עוצמתו של הקב"ה במערכה צבאית מול צבאות הגויים, ותיאור עוצמת שלטונו על אלילי הגויים. החל משמואל ב' פרק ח' כינוי זה נעלם והוא מבליח לתקופה קצרה בזמן כהונתם של אליהו ואלישע הנביאים, ואחאב ויהושפט המלכים. כינוי זה מופיע בצורתו המלאה ארבע פעמים (מל"א י"ח, טו; י"ט, י, יד; מל"ב ג', יד), ופעם נוספת בקרי ולא כתיב בימי חזקיהו (שם י"ט, לא).

בתקופת זו, השם צ-באות משמש בשני אופנים:
 א. בהקשר למאבק הדתי של אליהו ואלישע כנגד פולחן הבעל שהפך על ידי אחאב לפולחן הרשמי של בית המלוכה.⁴⁴ עניין זה מתומצת בצורה חדה בדבריו של אליהו בהר חורב: "קנא קנאתי לה' א-להי צ-באות" (מל"א י"ט, י, ד). מאבק זה מסתיים כאשר יהוא מכרית את פולחן הבעל ועובדיו (מל"ב י', טז-יז, כח).
 ב. בהקשר להנגדה בין עוצמתו של הקב"ה לעוצמה הארצית-צבאית, הן של ממלכת ארם, הנלחמת כנגד ישראל,⁴⁵ והן של שתי הממלכות - ישראל ויהודה. בראשות ממלכות אלה עומדים אחאב ויהושפט ששיתפו פעולה ביניהם ובכך עוצמתם הצבאית הלכה וגברה ובמידה מסוימת העפילה לתקופת הזוהר של ימי שלמה. עניין זה מתומצת בתיאורו של מיכיהו הנביא את 'צבא השמיים' ערב המלחמה של אחאב ויהושפט בצבא ארם: "ראיתי את ה' ישב על כסאו וכל צבא השמים עמד עליו מימינו ומשמאלו" (מל"א כ"ב, יט).⁴⁶

הכינוי צ-באות בימי נביאים אחרונים

הפעם הבאה שמופיע הכינוי 'צ-באות' לאחר ימי אליהו ואלישע הוא אצל ישעיהו,⁴⁷ עמוס, ירמיהו, ואחרוני נביאי תרי-עשר (חגי, זכריה ומלאכי). כמו כן הוא מופיע פעמים בודדות בנביאים אחרים (מיכה, נחום, חבקוק, צפניה) ומספר פעמים מועט במזמורי תהילים.⁴⁸ עיון במקומות הללו מעלה מספר תובנות מדוע השם 'צ-באות' מופיע או נעדר בהם:

44. וכך מתאר הכתוב את מלכותו של אחאב: ויעש אחאב בן עמרי הרע בעיני ה' מכל אשר לפניו [...] וילך ויעבד את הבעל וישתחו לו: ויקם מזבח לבעל בית הבעל אשר בנה בשמרון: ויעש אחאב את האשרה [...] (מלכים א ט"ז, ל-לג). בתקופתו של אחאב התגבר פולחן הבעל גם בקרב העם, כפי שעולה מכך שה' מעיד שכל העם עבד לבעל לבד מ-7,000 איש (מל"א י"ט, יח).

45. וכפי שמסביר הנביא את הסיבה שה' יגרום לניצחונו של אחאב בצבא ארם גם במישור: יען אשר אמרו ארם א-להי הרים ה' ולא א-להי עמקים הוא ונתתי את כל ההמון הגדול הזה בידך וידעתם כי אני ה': (מלכים א כ', כח).

46. במסגרת זו לא אוכל להאריך על הכינוי צ-באות בתקופת אליהו ואלישע, ובעז"ה הדברים יראו אור במאמר נפרד.

47. בעיקר בפרקים א'-מ'. וראו עוד להלן.

48. תהלים כ"ד, י; שם מ"ו, ח; // שם מ"ו, יב; שם מ"ח, ט; שם נ"ט, ו; שם ס"ט, ז; שם פ', ה, ח, טו, כ; שם פ"ד, ב, ד, ט, יג; שם פ"ט, ט.

א. בקרב ישעיהו ועמוס המנבאים בימי הבית הראשון, השם 'צבאות' משקף את עוצמת הממלכה. בימי ירמיהו משקף שם זה, כשהוא מנוגד לשם 'אלהי ישראל' את היחס בין פורענות לנחמה.

ב. היעלמותו בזמן יחזקאל מסמלת את התמעטות כוח ה' בגלות.

ג. הופעתו המחודשת של השם 'צבאות' אצל נביאי הבית השני, שניצניה מתוארים בנבואות הנחמה של ישעיהו על השיבה מהגלות, קשורות לציפייה לשיבת עוצמת ה' למעמדה.

ראשית כל נעסוק בהסבר הראשון. כפי שראינו לעיל, ניתן להסביר את הופעות הכינוי א-דני בספרי הנביאים כקשורות לעוצמה של ממלכת עוזיהו בן אמציה מלך יהודה וממלכת ירבעם בן יואש מלך ישראל. לאור דברים אלו, ניתן להבין שהופעת השם 'צבאות' בימיהם של עמוס וישעיהו קשורה לכך שעוצמת ה' מקבילה לעוצמת עמו. ולכן, אצל נביאים אחרים, שלא ניבאו בתקופה זו, שם זה נדיר יותר (בירמיהו ונביאי תרי עשר נעסוק בהרחבה להלן).

נסביר עתה מדוע נעדר שם 'צבאות' מספר יחזקאל. כפי שראינו, השם 'צבאות' מתחיל להופיע מספר שמואל משום שרק אז מתחיל עם ישראל לארגן צבא ממלכתי מסודר, ושיא-הופעותיו קשורות לעוצמת ממלכת ישראל. אם כן, היעדר השימוש בכינוי 'צבאות' ע"י יחזקאל מבטא את עובדת היותו נביא שמנבא בגלות; כשעם ישראל בגלות, אי-אפשר לקרוא לקב"ה ה' 'צבאות'.⁴⁹

את הופעתו המחודשת של השם 'צבאות' יש להסביר בצורה דומה. ראשית כל, חשוב לשים לב שבחלקו השני של ספר ישעיהו, מפרק מ' ואילך, מתארות נבואותיו את היציאה מגלות בבל (ראו למשל ישעיהו מ"ח, יד, כ),⁵⁰ ובהן כמעט ולא מופיעים השם 'צבאות'⁵¹ והשם 'א-דני'.⁵² הסיבה לכך היא כי נבואות אלו של ישעיהו הן עדיין על תקופת הגלות, בדומה לספר יחזקאל, ולכן יש שימוש מצומצם בשם 'צבאות'. מאידך גיסא, הנבואות מבושרות על תחילת השיבה לארץ

49. יתר על כן, גם כאשר מתוארים בספר יחזקאל תיאורי מלחמה, הם לא נעשים במעורבות ישראל - אלא ה' נלחם לבדו, לא ישראל.

50. על סוגיה זו ראו בהרחבה - 'עד היום הזה', הרב אמנון בזק, ידיעות אחרונות, 2013, עמודים 161-172.

51. בפרקים א'-ל"ט ישנם למעלה מחמישים אזכורים של הכינוי 'צבאות', ובפרקים מ'-נ"ו שמונה פעמים, ובפרקים נ"ו-ס"ו אפילו לא פעם אחת (על כך הצביע רפאל לוי, עמוס: הנביא מתקוע, עמוד 305).

ייתכן שהיעדר השימוש בשם 'צבאות' בישעיהו פרקים נ"ו-ס"ו מקביל לשימוש המועט בו בספרים עזרא-נחמיה-דניאל-דה"י, ואכמ"ל.

52. בחלק מהופעות שם זה עסקנו במאמר, ובמסגרת זו לא נעסוק בכלום.

ישראל מן הגלות, ולכן שם צבאות לא נעדר לחלוטין, כמו בספר יחזקאל, אלא מתחיל להופיע קמעא קמעא.

אכן, בנבואה הפותחת את תיאורי החזרה מגלות בבל, משתמש הנביא באופן מכוון במשחק מילים עם השם צבאות ורומז לכך שהחורבן, שפעמים רבות התבטא בשם צבאות שכוון כנגד הגאווה האנושית, עתה משתנה, ועתה מתחילה שיבת עם ישראל לארצו ולגדולתו:

דברו על לב ירושלם וקראו אליה **כי מלאה צבאה** כי נרצה עונה כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה: ... שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה **המוציא במספר צבאם** לכלם בשם יקרא מרב אונים ואמיץ כח איש לא נעדר: (ישעיהו מ', ב, כו).⁵³

חזרת עוצמת ה', במקביל לשיבת עם ישראל לארצו, מודגשת מההיקרויות הרבות שיש בפרקים הללו לצירוף ה' צבאות שמו', הרומז ששם ה' עתיד לחזור לתפארתו - 'צבאות'.⁵⁴

לאור זאת, עלינו לצפות שכאשר ישובו ישראל מגלותם ישוב השימוש בכינוי 'צבאות' באופן מלא. ואכן, אנו רואים שהנביאים האחרונים - חגי זכריה ומלאכי - מרבים להשתמש בכינוי זה,⁵⁵ וספר זכריה הוא המקום הראשון מאז ספר שמואל⁵⁶ בו פונים אל הקב"ה בפנייה ישירה בשם צבאות, כשבכך הוא מבטא

53. השוו: [...] ויהי בעצם היום הזה **יצאו כל צבאות ה' מארץ מצרים** (שמות י"ב, מא).
54. ראו ישעיהו מ"ז, ד; שם מ"ח, ב; נ"א, טו; נ"ד, ה. לבד מצירוף זה, מופיע השם צבאות רק עוד פעמיים בפרקים אלו - פעם אחת כמשחק מילים המדגיש את שליטת הקב"ה בכל: [...] אני ידי נטו שמים וכל **צבאם** צויתי: ... אמר ה' **צ-באות**: (ישעיהו מ"ה, יב-יג), ופעם אחת כרצון להעצים את ה' ואת מלכותו: **כה אמר ה' מלך ישראל וגאלו ה' צ-באות**... (ישעיהו מ"ד, ו).

צירוף זה מזכיר את תיאור עוצמת ה' בשירת הים, שבא לידי ביטוי במאבק בפרעה ובעמי כנען, ובכניסת עם ישראל לארצו: ה' איש מלחמה ה' שמו: (שמות ט"ו, ג). ואכן, גם בספר ירמיהו מופיע הצירוף ה' צבאות שמו' בהקשר של נחמה (ירמיהו ל"א, לד; ל"ב, יח; וכן ל"ג, ב [ה' שמו]), או בהקשר של חורבן הגויים (ירמיהו מ"ו, יח; מ"ח, טו; נ', לד; נ"א, יט, נז). השימוש בצירוף ה' צבאות שמו' במובן של נחמה מהווה תיקון להופעותיו של צירוף זה בספר עמוס, שם הוא מתאר את כעסו של ה' על עמו ישראל ואת מלחמתו בהם (עמוס ד', יג; ה', ח, כז; ט', ו).

55. בספרים אלו לנוסחה הקלאסית של פתיחת נבואה - 'כה אמר ה' - נוספה פעמים רבות המילה 'צבאות' (למשל חגי א', ב; זכריה ג', ז), ולחתימה הקלאסית 'נאם ה' נוספה המילה 'צבאות'. אצל זכריה יש לעתים תוספת של המילה 'צבאות' גם לנוסחה הפתיחה 'ויהי דבר ה' (זכריה ז', ד; שם ח', א, יח).

56. חנה - שמ"א א', יא; ודוד - שמ"ב ז', כז.

אמירה עקרונית על רוחה של התקופה - תחילת עלייתה מחדש של ממלכת ישראל:

ויען מלאך ה' ויאמר ה' צ-באות עד מתי אתה לא תרחם את ירושלם ואת ערי יהודה אשר זעמתה זה שבעים שנה: (זכריה א', יב).

ואכן, תוכן נבואתו הראשונה של זכריה הוא שיבת ה' לירושלים:

ויאמר אלי המלאך הדבר בי קרא לאמר כה אמר ה' צ-באות קנאתי לירושלם ולציון קנאה גדולה: ... לכן כה אמר ה' **שבתי לירושלם ברחמים ביתי יבנה בה** נאם ה' צ-**באות** וקוה [וקו קרי] ינטה על ירושלם: עוד קרא לאמר כה אמר ה' צ-באות עוד תפוצינה ערי מטוב ונחם ה' עוד את ציון ובחר עוד בירושלם: (זכריה א', יד, טז-יז).

א-להי ישראל

המשמעות של הכינוי 'א-להי ישראל' היא - הא-להים של עם ישראל. כינוי זה מופיע בכמה הקשרים - לעתים, כדי להדגיש את הזיקה בין ה' לבין עם-ישראל, לרוב בתור נבואת נחמה, ולעתים כהדגשה של עימות א-להי ישראל עם אלהי עמים אחרים.⁵⁷

הכינוי א-להי ישראל מופיע פעמים מעטות בלבד בתורה,⁵⁸ נהיה נפוץ יותר בספרים יהושע-מלכים, תפוצתו גדלה אצל ישעיהו ומגיעה לשיאה אצל ירמיהו. לאחר מכן יש פיחות בהופעותיו אצל יחזקאל,⁵⁹ וכן בספרי הכתובים (פעם אחת ברות, ומספר פעמים בעזרא, דברי הימים ותהילים).⁶⁰ כינוי זה מנהל פעמים רבות

57. על הכינוי 'א-להי ישראל' כעימות עם אלהי עמים אחרים ראו למשל שופטים ו', ח-י ('א-להי ישראל ... א-להיכם ... אלהי האמורי'); שם י"א, כא-כד ('א-להי ישראל ... כמוש אלהיך'); שם"א ה', ז, ח, י-יא; ו', ג, ה ('א-להי ישראל'; 'א-להי ישראל ... דגון אלהינו'); ישעיהו כ"א, ט-י ('נפלה בבל וכל פסילי אלהיה שבר לארץ ... א-להי ישראל').

58. בראשית ל"ג, כ; שמות ה', א; שם כ"ד, י; שם ל"ב, כז; שם ל"ד, כג; במדבר ט"ז, ט.

59. עשרות פעמים בירמיהו (למשל ירמיהו ז', ג; מ"ג, י), נדיר מאוד ביחזקאל (רק יחזקאל ח', ד; ט', ג; י', יט, כ; י"א, כב; מ"ג, ב; מ"ד, ב).

60. בספר תהלים כינוי זה מופיע מספר בודד של פעמים: א) סיומי ספרים (תהלים מ"א, יד; ע"ב, יח; ק"ו, מח //] דה"א ט"ז, לה; ראה גם שם כ"ט, י; נחמיה ט', ה); רק בסיום אחד זה לא מופיע, כנראה כי המזמור מדבר על השפלה ותבוסה, כפי שהצביע בני גזונטהייט [מבוא לספר תהלים מהדורת לב אבות, מבוא, עמוד י"ג], ב) ציטוט (תהלים ס"ח, ט; //; שופטים ה', ה), ג) מזמורים המרכזים בתוכם את שמות ה' לרשימה אחת ארוכה (שם ס"ט, ז; שם נ"ט, ו).

זיקה עם הכינוי 'צ-באות' - הן זיקה ניגודית הן זיקה ישרה - ובכמה מקומות משמש לו מעין מקבילה.⁶¹

הפעם הראשונה שבה מופיע הצירוף א-להי ישראל היא בקריאת שם למזבח שבונה יעקב, שאך לפני פרק אחד שמו שונה מיעקב ל**ישראל** (בראשית ל"ב, כט), ומשמעותו במעמד זה היא הא-להים של האדם הפרטי ששמו ישראל: ויצב שם מזבח ויקרא לו אל אלהי ישראל (בראשית ל"ג, כ).

הופעתו הבאה של הצירוף א-להי ישראל היא בדרישת משה ואהרון מפרעה שישלח את בני ישראל, והפעם שם זה הוא בהקשר של העם, ולא של אדם פרטי [ששמו ישראל]: [...] כה אמר ה' א-להי ישראל שלח את עמי ויחגו לי במדבר: (שמות ה', א).⁶²

מאחר שתכלית שילוח עם ישראל ממצרים היא עבודת ה' על הר סיני⁶³ (ומאוחר יותר ההגעה לארץ ישראל), בסיום המעמד הנשגב מודגש שהאל הנראה לעם הוא-הוא א-להי ישראל, שבשמו הגיעו משה ואהרון אל פרעה: ויראו את א-להי **ישראל** ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר: (שמות כ"ד, י). ההתגלות המשמעותית של 'א-להי ישראל' מטביעה את חותמה בהבדל בין הציווי על שלושת הרגלים המופיע בפרשת משפטים לציווי על שלושת הרגלים בפרשת כי-תשא לאחר ראיית א-להי ישראל. בפעם הראשונה מוזכר ה' בשמו הפרטי בלבד, ובפעם השנייה הוא מופיע בכינוי 'א-להי ישראל':

61. הזיקה ביניהם עולה מהדמיון בנוסחה הנאמרת אצל אליהו ואלישע - 'חי ה' צ-באות/א-להי ישראל אשר עמדתי לפניו' (מל"א י"ז, א - שם י"ח, טו; מל"ב ג', יד [ראה גם שם ה', טז]); וכן בהתכתבות שבין 'האדון ה' א-להי ישראל' (שמות ל"ד, כג [ראה גם שם כ"ג, יז]) - לבין 'האדון ה' צ-באות' (ישעיהו א', כד; ג', א; י', טז; לג; י"ט, ד). כמו כן, במקומות רבים השמות הללו משמשים כמקבילה באותו הפסוק (ישעיהו מ"ז, ד; שם מ"ח, ב; מלאכי ב', טז; תהלים ס"ט, ז).

62. לאחר תגובת פרעה כי הוא איננו מכיר את ה' - ויאמר פרעה מי ה' אשר אשמע בקלו ... ויאמרו א-להי העברים נקרא עלינו ... : (שמות ה', ב-ג), משה ואהרון מכנים אותו בכינוי 'א-להי העברים', שהוא הכינוי שה' אמר למשה ולאהרון להגיד לו **מלכתחילה** (שמות ג', יח; על החילוף בין א-להי ישראל לא-להי העברי(ים) עיינו בפרשנים על המקום [שמות ה', ג] - רמב"ן, חזקוני, רבינו בחיי, ועוד; הכינוי א-להי העברים יופיע עוד מספר פעמים בהמשך הספר - שמות ז', טז; שם ט', א, יג; שם י', ג).

63. ראו: ויאמר כי אהיה עמך וזה לך האות כי אנכי שלחתיך בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את הא-להים על ההר הזה: (שמות ג', יב).

שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל פני האדן ה': (שמות כ"ג, יז)	שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני האדן ה' א-להי ישראל: (שם ל"ד, כג) ⁶⁴
--	--

בהמשך התורה, מופיע הכינוי 'א-להי ישראל' בעיקר במקומות המתכתבים עם מעמד הר סיני. כך הוא בחטא העגל, שלאחר מעמד הר סיני (ל"ב, כז), שם הוא מופיע, כנראה, כניגוד לדברי העם "אלה א-להיך ישראל" (שמות ל"ב, ד), וכך הוא באזכור הנוסף של א-להי ישראל בסיפור עדת קורח (במדבר ט"ז, ט), שם משה מזכיר את מעמד הר סיני וחטא העגל, בו זכו הלוויים במעמד מיוחד (שמות ל"ב, כו-כט).

בספרים יהושע-ישעיהו ניתן להסביר את מרבית ההופעות בשלושה אופנים עיקריים: א) עימות מול אלילי ע"ז (ראו דוגמאות בהערה בראש הפרק). ב) התכתבות עם מעמד הר סיני - התגלות ה', חטא העגל ובחירת הלוויים.⁶⁵ ג) סיבה מקומית.⁶⁶

64. על הבדל זה כבר עמדו חז"ל (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק לד פסוק כג), אך הם לא מסבירים מדוע. להסברים אחרים ראו מלבי"ם על שמות כ"ג, יז; אבן עזרא ואברבנאל על שמות ל"ד, כג.

65. דבורה מזכירה את א-להי ישראל משום שהיא מתכתבת בפירוש עם מעמד הר-סיני (שופטים ה', ג, ה; ואולי בעקבות זאת מופיע כינוי זה בפרק הקודם - שם ד', ו); כך יש להבין גם את הופעת הביטוי בהקשר למעמד החרם אצל עכן, המזכיר את חטא העגל (יהושע ז', יג, יט-כ).

במקומות אחרים מופיע צירוף זה בהקשר ללוויים: בחירת הלוויים (יהושע י"ג, יד, לג [השווה לדברים י"ח, ב]; שמ"א ב', ל [ואולי בעקבותיו גם בפרק הקודם - שם א', יז]); מעמד הר גריזים והר עיבל, בו נוטלים הלוויים חלק משמעותי (יהושע ח', ל, לג [השווה דברים כ"ז, יד]), מעמד שמזכיר גם את ההתגלות הראשונית בשם א-להי ישראל (ראה שמות כ"ד, ד-ה, ז; יהושע ח', ל). ואולי הליכתו הנאמנה של כלב אחרי ה' מזכירה זאת - כשם שהלוויים היו השבט היחיד שנענו בחטא העגל ("ויאמר משה מלאו ידכם היום לה" [שמות ל"ב, כט]), כך יהושע וכלב היחידים שנענו בחטא המרגלים ("יען אשר מלא אחרי ה' א-להי ישראל" [יהושע י"ד, יד]).

66. ייתכן שהופעות הצירוף 'כה אמר ה' א-להי ישראל/נאם ה' א-להי ישראל' מופיעות בספרים שופטים-מלכים בזמנים של שינוי פוליטי משמעותי - עליית השופט גדעון, שמואל, שאול, (כמעט) קריעת הממלכה מדוד, קריעת הממלכה משלמה והעברתה לירבעם, העברת הממלכה מירבעם, המלכת יהוא, גזירות החורבן (שופטים ו', ה; שמ"א י', יח; שמ"ב י"ב, ז; מל"א י"א, לא; שם י"ד, ז; י"ז, כד; מל"ב ט', ו; שם כ"א, ב; כ"ב, טו, יח).

בספר יחזקאל כל הופעות הכינוי 'א-להי ישראל' נמצאות בשתי הנבואות בהן הוא נלקח לארץ ישראל ולבית המקדש (יחזקאל ח', ג; שם י"א, כד-כה; שם מ', א-ב).⁶⁷ הופעות אלו מוסברות בכך שכל זמן שישראל בגלות, הם נמצאים בתקופה של הסתר פנים, וה' לא יכול להיקרא 'א-להי ישראל'.

רוב הופעותיו של הצירוף 'א-להי ישראל' הוא לאחר שם הוי"ה, אך ישנם מספר מקומות בהם הוא מופיע ללא שם ה'.⁶⁸ ההופעה הראשונה של הכינוי א-להי ללא שם ה' בספרי הנביאים היא בסיפור הקמת המזבח ע"י בני עבר הירדן המזרחי. בני עשרת השבטים שהתנחלו בחלקה המערבי של ארץ ישראל הביעו חשש שבניית המזבח פוגעת בעבודת ה' ולכן הם משתמשים בכינוי - 'א-להי ישראל' בלי שם ה' לפניו. ובכך הם רומזים ששם ה' המפורש עלול להישכח מהם. דבריהם רומזים למעמד הר סיני, בו עמדו מזבח ובו 12 אבנים כנגד 12 שבטי ישראל:

<p>כה אמרו כל עדת ה' מה המעל הזה אשר מעלתם בא-להי ישראל לשוב היום מאחרי ה' בבנותכם לכם מזבח למרדכם היום בה': (יהושע כ"ב, טז)</p>	<p>ויכתב משה את כל דברי ה' וישכם בבקר ויבן מזבח תחת ההר ושתים עשרה מצבה לשנים עשר שבטי ישראל: ... ויראו את א-להי ישראל ... (שמות כ"ד, ד, י)</p>
--	---

כנגד דאגה זו מדגישים שבטי עבר הירדן המזרחי שהם מכירים את שם ה', ע"י חזרה משולשת על שמות ה' השונים, ומדגישים שבשבילם א-להי ישראל מאוחד עם שם ה': **א-ל-א-להים ה' א-ל-א-להים ה'** הוא ידע וישראל הוא ידע אם במרד ואם במעל בה' אל תושיענו היום הזה: ... ואם לא מדאגה מדבר עשינו את זאת לאמר מחר יאמרו בניכם לבנינו לאמר מה לכם ולה' א-להי ישראל: (יהושע כ"ב, כב, כד).

67. עוד ניתן להציע שבספר יחזקאל מופיע הכינוי 'א-להי ישראל' בשל 'מעשה מרכבה' ולראיית שכינת ה' שבספר זה (יחזקאל ח', ד; שם ט', ג; שם י', יט, כ; י"א, כב; מ"ג, ב; מ"ד, ב), עניין המתכתב עם תיאור התגלות ה' במעמד הר סיני, שנעשית בשם א-להי ישראל: "ויראו את א-להי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר" (שמות כ"ד, י). יש לציין שרק באזכור האחרון של 'א-להי ישראל' שבספר יחזקאל (מ"ד, ב), מוזכר לפני כינוי זה שם הוי"ה, ובשאר מקרים מופיע רק 'א-להי ישראל' - בצורה דומה לשתי ההופעות בספר שמות, הראשונה בלי שם ה' והשנייה עם (שמות כ"ג, יז; שם ל"ד, כג).

68. 'א-להי ישראל' בלא שם ה' נדיר למדי ומופיע פעם אחת בספרים שמות, במדבר, יהושע, שמואל ומלכים (שמות כ"ד, י; במדבר ט"ז, ט [מתקשר בבירור לחטא העגל]; יהושע כ"ב, טז; שמ"א א', יז; שמ"ב כ"ג, ג; מל"א ח', כו). בספרי עזרא ודה"י צירוף זה נפוץ מעט יותר (עזרא ג', ב; שם ו', כב; שם ח', לה; שם ט', ד; דה"א ד', י; שם ה', כו; דה"ב כ"ט, ז).

בספר עזרא הופעותיו של צירוף זה מתכתבות עם מעמד הר סיני, בו נגלה 'א-להי ישראל' במלוא תפארתו לכל שבטי ישראל,⁶⁹ ובספר בדה"י מתקשר השם א-להי ישראל לשאלת עבודת ה' הראויה בכל שבטי ישראל, ובעיקר ביחס לשבטי ראובן, גד וחצי מנשה.⁷⁰

הכינויים צ-באות וא-להי ישראל בספר ירמיהו

ירמיהו משתמש רבות בכינויים 'צ-באות' ו'א-להי ישראל'. בסעיף זה נעמוד על הסיבה לריבוי השימוש בכינויים הללו כמבטאת את המתח בין נבואת פורענות לנבואת נחמה.

מרבית הצירופים המכילים את שם ה' בירמיהו נוקטים בשם ה' ללא כל תוספת - למשל 'כה אמר ה' ⁷¹ / 'נאם ה' . עם-זאת, במספר מקומות מרכזיים בספר -

69. ויקם ישוע בן יוצדק ואחיו הכהנים וזרבל בן שאלתיאל ואחיו **ויבנו את מזבח א-להי ישראל** ... : (עזרא ג', ב); הבאים מהשבי בני הגולה **הקריבו עלות לא-להי ישראל פרים שנים עשר על כל ישראל** אילים תשעים וששה כבשים שבעים ושבעה צפירי חטאת שנים עשר הכל עולה לה': (שם ח', לה).

במקום אחר בספר עזרא מוזכר 'א-להי ישראל' בהקשר ל'מעל', מילה המתקשרת באופן מובהק לסיפור בניית המזבח ע"י שבטי עבר הירדן המזרחי, ושקשורה לסיפור זה גם מבחינה עניינית - שכן היבדלות שניים וחצי השבטים יכולה להוביל לניתוקם מכלל החברה היהודית, ומתוך כך להתבוללות: ואלי יאספו כל חרד בדברי **א-להי ישראל על מעל הגולה** ואני ישב משומם עד למנחת הערב: (עזרא ט', ד).

70. בתחילת ספר דה"י הצירוף 'א-להי ישראל' מופיע בתיאור גלות שניים וחצי השבטים, הקשורה לזנות אחר אלהי עמי הארץ ובתגובה 'א-להי ישראל' מגלה אותם: **וימעלו בא-להי אבותיהם** ויזנו אחרי אלהי עמי הארץ אשר השמיד **א-להים** מפניהם: ויער **א-להי ישראל** את רוח פול מלך אשור ואת רוח תלגת פלנר מלך אשור ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט מנשה **ויביאם** לחלח וחבור והרא ונהר גוזן עד היום הזה: (שם ה', כה-כו; וכן תיאור דמותו של יעבץ, שקורא בשם א-להי ישראל ולכן מצליח [דה"א ד', י]).

בהמשך הספר, צירוף זה מופיע בתיאור מלכותו של חזקיה, שעושה שתי מהפכות - האחת, שיבה אל עבודת ה' התקינה בממלכתו, והשנייה - קריאה לשבטי ממלכת ישראל הנותרים להצטרף למהפכה זו: ויאמר להם שמעוני הלוים עתה התקדשו וקדשו את בית ה' ... כי מעלו אבותינו ועשו הרע בעיני ה' אלהינו ויעזבוהו ויסבו פניהם ממשכן ה' ... ועלה לא העלו בקדש **לאלהי ישראל**: (דה"ב כ"ט, ה-ז); וישלח יחזקיהו על כל ישראל ויהודה **וגם אגרות כתב על אפרים ומנשה לבוא לבית ה' בירושלם לעשות פסח לה' א-להי ישראל**: (שם ל', א).

71. בניגוד לנביאים אחרים - יחזקאל, חגי וזכריה המזכירים בפתיחה ובחתימה של נבואותיהם כינויים חגיגיים של הקב"ה (יחזקאל - 'כה אמר א-דני ה' / 'נאם א-דני ה' /

לרוב בתחילת נבואה או בסופה תופיע נוסחה מורחבת יותר. נוסחה זו תהיה, לרוב, באחד מארבעה אופנים: א) ה' צ-באות, ב) ה' צ-באות א-להי ישראל, ג) ה' א-להי צ-באות א-להי ישראל, ד) ה' א-להי ישראל.

בספר ירמיהו, הכינוי 'א-להי ישראל' מבטא, לרוב, יחס חיובי ואישי יותר מאשר הכינוי 'צ-באות'. רוב ההופעות של הביטוי 'ה' א-להי ישראל' ללא הכינוי 'צ-באות', מופיעות בנבואות נחמה;⁷² בשני מקומות מדובר על כריתת ברית בין ה' לבין ישראל;⁷³ ובפעם נוספת מופיע כינוי זה בדבריו של ירמיהו אל ברוך בן נריה, עוזרו הנאמן.⁷⁴ עם-זאת, בשני מקומות מופיע הכינוי הזה בהקשר של פורענות: כאשר הכשדים מסירים לזמן קצר את המצור על ירושלים ירמיהו מדגיש שזה לא יעזור, שכן האויב של עם-ישראל כעת איננו הכשדים, אלא א-להיהם שלהם - א-להי ישראל בכבודו ובעצמו.⁷⁵

פעמים רבות, במהלך נבואה מתחלף הכינוי מ'א-להי ישראל' ל'צ-באות', ופעמים רבות זה מדגיש את ההבדל בין פורענות לנחמה: ההבדל בין גאולה - במידה ועם ישראל ישמעו בקול ה' - לבין פורענות - אם לא ישמעו בקולו;⁷⁶ היעלמות הכינוי 'א-להי ישראל' מדגישה את חורבן 'העם הזה';⁷⁷ הבחנה בין אנשי הגולה - בהם תומך ירמיהו בנבואותיו - שהכינוי 'א-להי ישראל' נקרא אליהם, לבין אנשי ארץ

חגי וזכריה - 'כה אמר ה' צ-באות / 'נאם ה' צ-באות'), ירמיהו מגוון כמעט תמיד רק את נוסחת הפתיחה שלו ('כה אמר ה' צ-באות/א-להי ישראל'). אולי ניתן להבין הבדל זה כהבעת הסתייגותו החריפה של ירמיהו מנביאי השקר, הנואמים נאומים בנויים-לתלפיות: הנני על הנביאים נאם ה' הלקחים לשונם וינאמו נאם: (ירמיהו כ"ג, לא), ולכן הוא בוחר לסיים את נבואותיו בחתימה הפשוטה - 'נאם ה'.

72. ירמיהו כ"ג, ב; כ"ד, ה; כ"ה, טו; ל', ב; ל"ב, לו; ל"ג, ד; ל"ד, ב-ה; מ"ב, ט.

73. י"א, ג; ל"ד, ג; ואולי גם ז', כא-כג; י"ג, יא-יב.

74. מ"ה, ב.

75. כ"א, א-ו; ל"ז, א-ח.

76. למשל בפרק מ"ב: פס' ט [א-להי ישראל - נחמה] מול פס' טו, יח [ה' צ-באות א-להי ישראל - פורענות].

77. ואמרת ... כה אמר ה' צ-באות א-להי ישראל הנני מביא רעה על המקום הזה ... ושברת הבקבוק ... ואמרת אליהם כה אמר ה' צ-באות ככה אשבר את העם הזה ואת העיר הזאת כאשר ישבר את כלי היוצר אשר לא יוכל להרפה עוד ... (י"ט, ג, י-יא; ראה גם פס' טו, שכנראה חוזר אחורנית לפס' ג). ההיעלמות של השם 'א-להי ישראל' מדגישה את ה'שבירה' של 'העם הזה'.

ישראל, שהכינוי 'אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל' לא נקרא אליהם;⁷⁸ פורענות על ישראל, המתוארת בשם צִבְאוֹת, ביחד עם נחמה מכך שגם הגויים ייענשו.⁷⁹ בנבואות הגויים בירמיהו (מ"ו-נ"א), הכינוי הבסיסי הוא 'צִבְאוֹת'.⁸⁰ בנבואות שיש בהן עימות מול ישראל,⁸¹ או עימות מול אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל,⁸² מוזכר גם הכינוי 'אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל'. לעומת זאת, בנבואות הנחמה לישראל לא יופיע הכינוי 'צִבְאוֹת' לבדו, אלא במסגרת הצירוף 'ה' צִבְאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל'.⁸³

78. ביחס לאנשי הגולה ישתמש ירמיהו בכינוי 'אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל': כ"ד, ה; כ"ט, ד, ח, כא; כינוי זה לא יאמר ביחס לאנשי ארץ ישראל - כ"ט, יז. ההתכתבות בין שתי הנבואות היא ברורה:

כה אמר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל כְּתָאנִים הַטְּבוֹת הָאֵלֶּה כֵּן אֲכִיר אֶת גְּלוֹת יְהוּדָה אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּי מִן הַמָּקוֹם הַזֶּה אֶרֶץ כַּשְׂדִּים לְטוֹבָה: (כ"ד, ה); כִּי כֹה אָמַר ה' [...] אֲחִיכֶם אֲשֶׁר לֹא יֵצְאוּ אִתְּכֶם בְּגוֹלָה: כֹּה אָמַר ה' צִבְאוֹת הַנְּנִי מִשְׁלַח בְּסֵם אֶת הַחֹרֵב אֶת הָרַעֵב וְאֶת הַדָּבָר וְנִתְּתִי אוֹתֶם כְּתָאנִים הַשְּׁעָרִים אֲשֶׁר לֹא תֵאֲכַלְנָה מִרְעֵ: (כ"ט, טז-יז). אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לֹאנְשֵׁי בָבֶל, וְצִבְאוֹת לֹאנְשֵׁי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל.

79. בירמיהו פרק כ"ה מתאר הנביא את עליית נבוכדנאצר, שתגרום לחורבן ישראל, מצד אחד, ולחורבן כללי בכל הממלכות, מאידך. נושאה המרכזי של הנבואה הוא חורבן ישראל, ולכן מוזכרת בה לרוב הלשון צִבְאוֹת (ירמיהו כ"ה, ח, כח-כט, לב), אך יש מעט נחמה בנבואה זו, בכך שה' אומר שהחורבן של כל הממלכות הוא בשל הכאב הגדול של הקב"ה מכך שהוא נאלץ להחריב את ביתו (ראו פסוקים כז-כט), ולכן כולם ייענשו ולא רק ישראל, ולכן מוזכרת לפעמים גם הלשון 'אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל' (פס' טו, כז).

80. פעמים רבות הנוסחה היא 'נָאֵם הַמֶּלֶךְ ה' צִבְאוֹת שְׁמוֹ' (מ"ו, יח; מ"ח, טו; נ"א, גז; ולעיתים 'ה' צִבְאוֹת שְׁמוֹ' - נ', לד [//שם י', טז] או 'אֲדַנִּי ה' צִבְאוֹת' (מ"ו, י[2]; מ"ט, ה; נ', כה, לא), ה' צִבְאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל (מ"ו, כה; מ"ח, א; נ', יח; נ"א, לג), ה' צִבְאוֹת (מ"ט, ז, כו, לה; נ', לג).

81. ירמיהו נ', יז-כ. בפס' לג אין 'ישראל' כדי לא ליצור סרבול עם המשך המשפט; ובפרק נ"א פס' גז-נח מדובר הצירוף הידוע 'ה' צִבְאוֹת שְׁמוֹ', ולכן הוא נקרא רק 'ה' צִבְאוֹת' ולא 'ה' צִבְאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל'.

82. אמר ה' צִבְאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הַנְּנִי פוֹקֵד אֶל אֲמוֹן מִנָּא וְעַל פְּרַעְיָה וְעַל מִצְרַיִם וְעַל אֱלֹהֵיהֶם ... (מ"ו, כה); לְמוֹאֵב כֹּה אָמַר ה' צִבְאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל ... הַשְּׁכִירָהוּ כִּי עַל ה' הַגְּדִיל ... וְהַשְּׁבַתִּי לְמוֹאֵב נָאֵם ה' מַעֲלָה בְּמָה וּמִקְטִיר לְאֱלֹהֵיהֶם: ... וְנִשְׁמַד מוֹאֵב מֵעַם כִּי עַל ה' הַגְּדִיל: (א, כו, לה, מב). בצורה דומה ניתן להסביר חלק מהאזכורים הנדירים של אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בנביאים אחרים (ראה ישעיהו כ"א, ט-י; צפניה ב', ז-יא).

83. ז', ג; כ"ט, ד, ח; ל"א, כב; ל"ב, יד-טו; ל"ח, יז; ל"ט, טז. יש לכך יוצא דופן אחד - ירמיהו ל', ח, כנראה בשל ההתכתבות הפנימית של הפסוק עם ירמיהו ב', יט-כ.

פעמים רבות כשמוזכר רק הכינוי 'צ-באות' בלא הכינוי 'א-להי ישראל' הדבר נובע מכך שמדובר בנבואה פרטית-אישית.⁸⁴

הכינויים צ-באות וא-להי ישראל והיחס בין פרזות לבין שירה

בדיקת היחס בין השימוש בכינוי 'צבאות' לשימוש בכינוי א-להי ישראל תגלה את התופעה הבאה: ספרים המרבים להשתמש בכינוי 'צ-באות'⁸⁵ (עמוס, חגי, זכריה, מלאכי) ממעטים מאוד להשתמש בכינוי א-להי ישראל, ולהפך, ספרים המרבים להשתמש בכינוי 'א-להי ישראל' (עזרא, נחמיה, דה"י), ממעטים להשתמש בכינוי 'צ-באות'. תופעה זו מצויה גם בתיאורים של אותו אירוע או נבואה בשני ספרים שונים. בספר מלכים נעדר כמעט לחלוטין הכינוי 'צ-באות', בעוד שבפרקים מקבילים אליו בישיעהו הוא מופיע.⁸⁶ בספר עזרא נאמר שחגי וזכריה התנבאו "בשם א-להי ישראל עליהון" (עזרא ה', א; וכן שם ו', יד), ואילו בספריהם של נביאים הללו מופיע רק השם 'צ-באות'. נוסחת הפתיחה הנבואית 'כה אמר ה' תופיע, לעתים, בספרים שמות-מלכים בתוספת הכינוי 'א-להי ישראל' או 'כה אמר ה' א-להי ישראל',⁸⁷ נעדרת מספרי הנביאים;⁸⁸ ואילו, נוסחת הפתיחה 'כה אמר ה' צ-באות' מופיעה פעמים רבות בספרי הנביאים, אך נעדרת כמעט לחלוטין מספרי הפרזות.⁸⁹

ברצוני להציע שההבדל בין הנוסחאות קשור לתוכנם של הספרים הללו, וכקשור להבדל בין שפת פרזות לבין שפת שירית-מליצית. השם א-להי ישראל הוא שם שגורתי ו'רגיל' יותר, ולכן השימוש בו יהיה נפוץ יותר בספרים המתארים את

84. י"א, כ; כ"ג, טו-טז; השווה במיוחד ט', יד - כ"ג, טו. הנבואות האישייות לבני רכב (ל"ה) ולעבד מלך הכושי (ל"ט, טז) זה בצירוף צ-באות א-להי ישראל, שכן שם זאת נבואת נחמה, לא פורענות.

85. בספרים בראשית-שמואל אין כל שימוש בשם צ-באות משום שהוא טרם התחיל להיות בשימוש, כפי שראינו למעלה. שאלתנו כאן היא רק על הספרים מספר שמואל ואילך.

86. בספר מלכים לא מופיע הכינוי 'צ-באות' (לבד מקרי ולא כתיב אחד - מל"ב י"ט, לא), לעומת המקבילה בישיעהו, שם מופיע הכינוי 'צ-באות' מספר פעמים (ישעיהו ל"ז, טז; ל"ט, ה). כמו כן, בספר מלכים מוזכר הכינוי 'א-להי ישראל' בהקשר ליונה הנביא (מל"ב י"ד, כה), אף שבספר יונה עצמו לא מוזכר כינוי זה.

87. שמות ה', א; ל"ב, כז; יהושע ז', יג; כ"ד, ב; שופטים ו', יח; שמ"א י', יח; שמ"ב י"ב, ז; מל"א י"א, לא; שם י"ד, ז; י"ז, יד; מל"ב ט', ו; י"ט, כ // ישעיהו ל"ז, כא; מל"ב כ"א, יב; כ"ב, טו, יח // דה"ב ל"ד, כג, כו].

88. מופיע רק במקבילות בישיעהו לספר מלכים (ישעיהו ל"ז, כא // מל"ב י"ט, כ).

89. ההופעות היחידות: שמ"א ט"ו, ב; שמ"ב ז', ח, כו // דה"א י"ז, ז.

האירועים בשפה פרוזאית, כגון ספרים שמות-מלכים. לעומת זאת, השם צ-באות יהיה בשימוש רב יותר בספרי הנבואה המשתמשת בשפה גבוהה על מנת להביע את מסריה. כך למשל, אין לצפות שבספר שמות או בספר שמואל יהיה כתוב כך: 'וידבר אביר יעקב אל משה לאמר צו את בני ישראל', או 'ויהי דבר קדוש ישראל אל שמואל'. בספרים אלה מטבעות לשון תהיינה שגרתיות יותר - 'וידבר ה' אל משה'// 'ויהי דבר ה' אל שמואל'.⁹⁰ מאידך, בספר תהלים ובישעיהו אין זה מפתיע לגלות מטבעות לשון דומות - אליך ה' אקרא צורי אל תחרש ממני (תהלים כ"ח, א); וידעו כל בשר כי אני ה' מושיעך וגאלך אביר יעקב: (ישעיהו מ"ט, כו). ניתן לומר שספר שהינו בעל אופי פרוזאי המעוניין לגוון את תיאור עוצמת ה', ישתמש במטבע הלשון 'א-להי ישראל' שמובנה הפשוט הוא שה' הוא האלוה של עם ישראל, ולעומת זאת כאשר מעוניין בכך נביא, המתנבא בצורה פיוטית, מטבע הלשון המתאימה לכך תהא 'צ-באות'. כינוי המעורר בלב השומע את ה' המתגלה בהדר גאונו ומוקף בצבאות מלאכים - ראיתי את ה' ישב על כסאו וכל צבא השמים עמד עליו מימינו ומשמאלו (מל"א כ"ב, ט); ואראה את אדני ישב על כסא רם ונשא ... שרפים עמדים ממעל לו ... וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות (ישעיהו ו', א, ג).⁹¹

יוצא דופן לכל הנאמר לעיל הוא ספר ירמיהו, שמשתמש הן בצירוף א-להי ישראל והן בשם צ-באות. ניתן להציע שהדבר קשור לאופיו הייחודי של ספר ירמיהו, המשלב שני סגנונות שונים - נבואה ופרוזה/תיעוד היסטורי. ואולי הדבר

90. כך למשל, הכינוי 'ש-די' לקב"ה מופיע בעיקר לאחר ספר בראשית בעיקר במקומות בעלי אופי מליצי, כגון נבואות בלעם ואיוב, וכך הצירוף 'בית יעקב' נפוץ מאד בכינוי לעם ישראל בנביאים, אך כמעט ולא מופיע בתיאור ספרי הפרוזה בתפקיד דומה, אלא רק בכינוי ה'יבש' - 'בני/עם ישראל'.

91. מכאן נובע שאין צורך לחפש סיבה מיוחדת מדוע דווקא בספרות הפרוזה יופיע הכינוי 'א-להי ישראל' ולא כינויים אחרים - כגון צ-באות/קדוש ישראל, וכן שאין צורך לשאול מדוע יופיע הכינוי צבאות בשפת השירה הנבואית. עיקרון זה יהיה תקף ברוב מוחלט של כינויי האל, אולם כאשר ישנה סיבה משמעותית להשתמש בלשון אחרת, מופיע שם א-להי ישראל בספרי הנביאים ושם צ-באות בספרי הפרוזה. כך יש להסביר את 11 ההופעות של הכינוי 'א-להי ישראל' בישעיהו (ועוד שני ציטוטים בתוך קטע פרוזה - ישעיהו ל"ז, טז, כא // מל"ב י"ט, טו, כ), בכל אחד ממקומות אלה יש לתת הסבר נקודתי. עם-זאת, בספר ישעיהו עדיין הדומיננטיות נתונה לכינוי צ-באות (32 פעמים) ו'קדוש ישראל', שהוא כינוי בעל נופך פיוטי יותר (25 פעמים) וראה בהרחבה בסעיף הבא העוסק בכינוי זה.

קשור להבלטת הפער בין נבואת פורענות (המובעת בשם צבאות) לבין נבואת נחמה (המובעת בכינוי א־להי ישראל), כפי שראינו בפסקה הקודמת.

קדוש ישראל

הכינוי 'קדוש ישראל' מקביל במידה מסוימת לכינוי 'א־להי ישראל', והוא כמעט ייחודי לישעיהו.⁹² הסיבה לכך נעוצה, כנראה, בהתגלות המיוחדת ומלאת ההוד של ה' לישעיהו:

בשנת מות המלך עזיהו ואראה את א־דני ישב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל: שרפים עמדים ממעל לו שש כנפים שש כנפים לאחד בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו ובשתים יעופף: וקרא זה אל זה ואמר **קדוש קדוש קדוש ה' צ-באות מלא כל הארץ כבודו**: (ישעיהו ו', א-ג).⁹³

כפי שראינו לעיל, השמות א־דני וצ-באות בספר ישעיהו מייצגים את תפיסתו העקרונית של ישעיהו. שעל אף העוצמה הגדולה של מלכות בשר-ודם – מלכותו של עזיהו מלך יהודה ומלכותו של ירבעם מלך ישראל – המלך, והאדון האמיתי הוא ה' צ-באות. וכך יש לבאר את השימוש בכינוי 'קדוש ישראל' שמבטא את השגב של אלוהי ישראל, ואת עוצמתו העולה על כל עוצמה אנושית.

92. בספר ישעיהו מופיע הכינוי 25 פעמים, ובספר מלכים מופיע כינוי זה עוד פעם אחת – בפיו של נביא זה. אצל ישעיהו ניתן למצוא כינויים קרובים כגון: 'קדוש יעקב' (ישעיהו כ"ט, כג); 'הא־ל הקדוש' (ישעיהו ה', טז; ראה גם י', יז); 'קדוש' (ישעיהו מ', כה; שם נ"ז, טו [השווה לישעיהו ו', א-ג]; וכן חבקוק ג', ג; תהלים כ"ב, ד; איוב ו', י; ואולי הושע י"א, ט); 'קדושכם' (מ"ג, טו); 'קדושו' (מ"ט, ז).

על הייחוד שבהופעת הכינוי 'קדוש ישראל/יעקב' לישעיהו עמד כבר אופנהיימר (הנבואה הקלסית: התודעה הלאומית, ירושלים תשס"א, עמודים 150, 161). השוו גם לפירושו המעניין של רד"ק, בפירושו לכינוי 'א־להי יעקב' בישעיהו כ"ט, כג: "ומה [הסיבה, א.ג.] שסמך קדושת הא־ל ליעקב בכל מקום לא עשה כן לשאר האבות כמו שאמר קדוש יעקב ... ואף על פי שמקצתם יש לפרש על כלל ישראל מכל מקום יש בהם שאין להם דרך לפרשם אלא על יעקב עצמו, ואמר זה **לפי שיעקב ראה קדושת האל במראה הנבואה במחזה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה** [ההדגשה שלי, א.ג.]. [רד"ק ישעיהו כ"ט, כג].

93. הכינוי 'קדוש ישראל' מופיע כמה פעמים **בתחילת נבואה** (למשל ישעיהו י', כ; ל', יא), וכמה פעמים **כתקבולת** לכינוי אחר של ה' (למשל ישעיהו א', ד; ה', יט, כד).

ייתכן שבזכות הבנה זו ניתן יהיה להסביר את הופעתו של צירוף זה בספר ירמיהו.⁹⁴ הצירוף 'קדוש ישראל' מופיע בנבואתו של ירמיהו על בבל. בנבואה זו נאמר שממלכת בבל, שהשתלטה על כל ממלכות העולם ואף התיימרה לעלות להיכלו של ה' בשמים, תיענש בידי 'קדוש ישראל' השוכן בהיכל השמימי – המתואר בנבואת ישעיהו בפרק ו':

קול נסים ופלטים מארץ בבל להגיד בציון את נקמת ה' אלהינו נקמת היכלו ... כי אל ה' **זדה אל קדוש ישראל**: (ירמיהו נ', כט, כט); ונפלו חללים בארץ כשדים ... כי ארצם מלאה אשם **מקדוש ישראל**: ... כי נגע אל השמים משפטה ונשא עד שחקים ... כי נקמת ה' היא נקמת היכלו: (ירמיהו נ"א, ד"א).

יתכן להסביר את שימושו של ירמיהו בנבואתו האחרונה בפרק נ"א בצירוף 'קדוש ישראל', כקשורה לרצונו לחתום את ספרו במעין הפתיחה לספר. שהרי בתחילת הספר, לאחר שה' אמר לירמיהו שחורבן הארץ יגיע מצפון (=בבל) מופיעה נבואת שבה מתאר ה' את הליכתם של ישראל אחריו במדבר, והוא מוסיף ואומר שמי שיפגע בהם יאשם ותבוא עליו רעה:

הלך וקראת באזני ירושלם לאמר כה אמר ה' זכרתי לך חסד נעורייך אהבת כלולתיך **לכתך אחרי** במדבר בארץ לא זרועה: **קדש ישראל לה'** ראשית תבואתה **כל אכליו יאשמו רעה תבא אליהם** נאם ה': (ירמיהו ב', ב"ג).

לאחר שכמעט כל הספר עסק בחורבן ממלכת יהודה, מסיים הנביא⁹⁵ בנבואת נחמה המשלבת נבואת זעם על בבל. נבואה זו מהדהדת את נבואתו החיובית, הראשונה, של ירמיהו. בנבואה הראשונה נאמר שמי שיפגע ב'**קדש ישראל לה'** וינסה לאכול אותו ייענש [=יאשם]. בנבואה האחרונה מטבעות הלשון הללו חוזרות, כאשר מודגש שממלכת בבל מואשמת ותיענש בשל אכילתה את ישראל ופגיעתה ב'**קדוש ישראל**':

בימים ההמה ובעת ההיא נאם ה' **יבאו בני ישראל המה ובני יהודה יחדו הלוך ובכו ילכו** ואת ה' אלהיהם יבקשו: ... כל מוצאיהם **אכלום** וצריהם אמרו **לא נאשם** ... השמיעו אל בבל רבים כל דרכי קשת חנו עליה סביב אל יהי לה פלטה **שלמו לה**

94. לבד מירמיהו, הכינוי 'קדוש ישראל' מופיע עוד שלוש פעמים בספר תהלים (תהלים ע"א, כב; ע"ח, מא; פ"ט, יט). במזמור פ"ט הוא מופיע כנראה כחלק מהאזכורים המרובים של השורש 'קדש' שם (7 פעמים – פ"ט, ר"ח, יט-כא, לו), וכך הוא אולי גם במזמור ע"ח, שם מופיע שורש זה 3 פעמים (תהלים ע"ח, מא, נד, סט). לא הצלחתי לעמוד על פשר הופעתו דווקא במזמור ע"א.

95. נבואה הנחתמת במילים: "עד הנה דברי ירמיהו" (ירמיהו נ"א, סד).

כפעלה ככל אשר עשתה עשו לה כי אל ה' זדה אל קדוש ישראל: (ירמיהו נ', ג-ד, כט) כי לא אלמן ישראל ויהודה מא-להיו מה' צ-באות כי ארצם מלאה **אשם מקדוש ישראל:** (שם נ"א, ה).

א-להי השמים

הכינוי 'א-להי השמים'⁹⁶ מופיע בעיקר בספרים המאוחרים - דניאל-עזרא-נחמיה, ובמידה רבה הוא קשור לתקופה הפרסית, שכן הוא מצוי במידה רבה גם בספרים אחרים שנכתבו בצילה של ממלכה זו - ספר טוביה וספר יהודית וכן בכתבי יב.⁹⁷ ואכן, מרבית הופעותיו של כינוי זה הם בציטוט של מלכים נוכרים או כחלק משיח עם נוכרים.⁹⁸ הופעתו היחידה של ביטוי זה בתורה היא בתיאור יציאת אברהם מאור כשדים במסגרת הסיפור שליחת עבד אברהם לחרון על מנת למצוא אישה ליצחק (בראשית כ"ד, ג). הופעתו של ביטוי זה בספרות הנבואה היא בספר יונה, בדבריו של יונה אל המלחים הנוכרים ובהקשר של שליחותו אל נינוה בירת אשור (יונה א', ט). גם אור כשדים וגם נינוה נמצאות באותו המרחב שבו נמצאת פרס.

על הסבר זה ניתן להוסיף עוד רובד פרשני; ניתוח של המקומות בהם מופיע כינוי זה, ובייחוד במקומות בהם הוא מופיע בשינוי, מצביע על כך שהשימוש בכינוי 'א-להי השמים' מתאר את ריחוקו של ה' ממקדשו החרב, וצמצום שכינתו ב'שמים'.

ולכן לא נמצא את הצירוף הזה בספרים אחרים בני אותה התקופה - חגי זכריה ומלאכי, כיוון שהם מנבאים על בניית המקדש, וכן לא בספר יחזקאל - שמתחיל לפני חורבן המקדש ומתאר את בנייתו בסופו. הכינוי 'א-להי השמים' לא יופיע בספר דה"י, שנכתב בידי עזרא לאחר בניית הבית, ומתוארת בסופו הצהרת כורש על בניית בית המקדש.

96. עזרא א', ב, ד // דה"ב ל"ו, כג; נחמיה א', ד, ה; ב', ד, כ; והכינוי המקביל בארמית - 'אלה שמיא' (דניאל ב', יח, יט, כח, לז, מד; עזרא ה', יב; שם ו', ט, י, יב, כא, כג[2]); וכן 'מלך שמיא' (דניאל ד', לד), 'מרא שמיא' (שם ה', כג) ראו גם: 'א-ל השמים' - תהלים קל"ו, כו; 'א-ל בשמים' - ג', מא; 'א-להינו בשמים' - תהלים קט"ו, ג; ראו גם תהלים קי"ג, ד; קהלת ה', א.

97. מכתבי יב - מכתבים ארמיים מיישוב יהודי שישב באי יב בתקופה הפרסית. ראו שרה יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים, עמודים 29-30.

98. בפי כורש (עזרא א', ב, ד // דה"ב ל"ו, כג), בפי ארתחשטתא (נחמיה ב', ד), באגרות ארמיות (עזרא ו'ז'), בשיח עם מלך נוכרי (דניאל ב'), או בדיבור עם נוכרים (נחמיה ב', כ; יונה א', ט).

העיקרון הזה בא לידי ביטוי גם בנקודות הבאות:
 א. ביטוי זה בתרגומו הארמי נמצא בספר דניאל הנפתח בתיאור החורבן ומתרחש כולו בגלות. חכמי נבוכדנצר מדגישים את אי יכולתם להגיד לו את חלומו בגלל הפער בין השמים לארץ: ומלתא די מלכה שאל יקירה ואחרן לא איתי די יחונה קדם מלכא להן אלהין די מדרהון עם בשרא לא איתוהי: (דניאל ב', יא). מדורו=מעונו⁹⁹ של הא-להים לא נמצא על הארץ אלא הוא בשמים.¹⁰⁰ במחציתו השנייה של הספר, לאחר החזון על נפילת מלכות בבל ומלכות פרס שאחריה, וכן על חישוב הקץ לבניית חומות ירושלים לא מופיע הכינוי 'א-להי השמים'.
 ב. בספר עזרא ישנו שינוי מתוחכם בהקשר של הכינוי 'א-להי השמים'. זקני יהודה מכנים את עצמם עבדים של 'א-להי השמים והארץ' הבונים את ביתו. כאשר הם מזכירים את הכעס שהכעיסוהו אבותיהם וחורבן המקדש הם מסתפקים בביטוי 'א-להי השמים'.¹⁰¹

<p>להן מן די הרגזו אבהתנא לא-לה שמיא יהב המו ביד נבוכדנצר מלך בבל כסדיא [כסדאה קרי] וביתה דנה סתרה ועמה הגלי לבבל: (שם ה', יב)</p>	<p>וכנמא פתגמא התיבונא לממר אנחנא המו עבדוהי די א-לה שמיא וארעא ובנין ביתא די הוא בנה מקדמת דנה שנין שגיאן ומלך לישראל רב בנהי ושכללה: (עזרא ה', יא)¹⁰²</p>
--	--

99. 'מדור' הוא תרגומה הארמי של המילה 'מעון' - ראה למשל התרגומים הארמיים על דברים כ"ו, טו.

100. רעיון דומה נמצא במגילת איכה. כינויו של ה' כשוכן בשמיים בא לאחר שבפרקים הראשונים מתואר כיצד ה' ניאץ את את מקדשו: ממרום שלח אש בעצמתי וירדנה ... (איכה א', יג); איכה יעיב באפו א-דני את בת ציון השליך משמים ארץ תפארת ישראל ולא זכר הדם רגליו ביום אפו: (שם ב', א) - נשא לבבנו אל כפים אל א-ל בשמים: ... עד ישקיף וירא ה' משמים: (שם ג', מא, נ).

101. בצורה דומה כותב הרב חיים דב רבינוביץ' בפירושו 'דעת סופרים': "בדברי כורש נזכר רק א-להי השמים, כי הוא לא הכיר יותר מזה, אבל בני ישראל מדברים על השילטון הא-להי המלא".

102. בספר דה"י מתוארת התפעלותו של חירם מרצונו של שלמה לבנות את בית המקדש, והוא מדגיש שה' הוא א-להי השמים והארץ: ויאמר חורם ברוך ה' א-להי ישראל אשר עשה את השמים ואת הארץ אשר נתן לדויד המלך בן חכם יודע שכל ובינה אשר יבנה בית לה' ובית למלכותו: (דה"ב ב', יא).

ג. בספר נחמיה מופיע א־להי השמיים רק בשני הפרקים הראשונים, שבהם נחמיה נמצא בגלות ובהקשר של תיאור חורבן ירושלים,¹⁰³ וכן בדבריו אל סנבלט וחבריו הלועגים לניסיונות לשקם את ירושלים.¹⁰⁴ מפרק ג' ואילך, מתחילה הבנייה של חומות ירושלים, והכינוי א־להי השמיים כבר לא מופיע. ד. בצורה דומה דורשים חז"ל את ההבדל בין תיאורו של אברהם את ה' כ'א־להי השמים וא־להי הארץ לבין תיאורו כ'א־להי השמים'. רק משהגיע אברהם לארץ ישראל - התחיל שמו של ה' להיקרא גם על הארץ:

<p>ה' א־להי השמים אשר לקחני מבית אבי ומארץ מולדתי ואשר דבר לי ואשר נשבע לי לאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת הוא ישלח מלאכו לפניך ולקחת אשה לבני משם: (כ"ד, ז)</p>	<p>ואשביעך בה' א־להי השמים וא־להי הארץ אשר לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני אשר אנכי יושב בקרבנו: (כ"ד, ג)</p>
<p>"עד שלא בא אברהם אבינו לעולם כביכול לא היה הקדוש ברוך הוא מלך אלא על השמים בלבד שנאמר: ה' א־להי השמים אשר לקחני מבית אבי (בראשית כ"ד, ז), אבל משבא אברהם אבינו לעולם המליכו על השמים ועל הארץ כענין שנאמר: ואשביעך בה' א־להי השמים וא־להי הארץ (שם כ"ד, ג)" (ספרי דברים פרשת האזינו פסקא שי"ג ד"ה ימצאהו)</p>	

סיכום

במהלך המאמר התייחסנו למספר כינויים של ה' בספרי המקרא. ראינו שהשימוש בכינויים 'א־דני' ו'צ־באות' קשור למהלך רחב היקף, המתחיל בשירת הים ומסתיים בנבואתם של נביאי הבית השני. הסברנו שהכינוי 'צ־באות' מבטא את השלב של מלחמת עם-ישראל בעממי הארץ כעם מאוחד תחת חסותו של מלך ירא ה'; שלב זה הינו בסיס לשלב גבוה יותר המבוטא בכינוי 'א־דני', הקשור לכינונה של מלכות ה' בעולם ע"י השראת שכינתו במקדשו. מהלכים אלה

103. ויבא חנני אחד מאחי הוא ואנשים מיהודה ואשאלם על היהודים הפליטה אשר נשאר מן השבי ועל ירושלים: ויאמרו לי הנשאים אשר נשאר מן השבי שם במדינה ברעה גדלה ובחרפה וחומת ירושלים מפרצת ושעריה נצתו באש: ויהי כשמעי את הדברים האלה ישבתי ואבכה ואתאבלה ימים ואהי צם ומתפלל לפני אלהי השמים: ואמר אנא ה' אלהי השמים האל הגדול והנורא שמר הברית וחסד לאהביו ולשמרי מצותיו: (נחמיה א', ב־ה) וכן בפרק ב', ד.

104. ואשיב אותם דבר ואומר להם אלהי השמים הוא יצליח לנו ואנחנו עבדיו נקום ובנינו ולכם אין חלק וצדקה וזכרון בירושלים: (נחמיה ב', כ).

והכינויים הקשורים אליהם נמצאים בעיקר בספרים שמואל-מלכים (עד ימי שלמה).

השימוש בכינויים 'צ-באות' ו'א-דני' לאחר ימי שלמה משמש בעיקר כדי להדגיש את עוצמת הקב"ה כנגד עבודה זרה, או כנגד עוצמת בשר ודם בתקופות שונות - אחאב, יהושפט ומלך ארם בתקופת אליהו ואלישע; ועוזיהו וירבעם בתקופת עמוס וישעיהו. היעדרותם של הכינויים הללו אצל נביאים מאוחרים יותר קשורה להידלדלות של ממלכת ישראל. אצל נביאי תרי עשר המוקדמים כינויים אלה הולכים ונעלמים, ובנבואת יחזקאל הכינוי צבאות נעלם לחלוטין, שהרי צבאו של ה' - עם ישראל יוצא לגלות ומקדשו נחרב.

שיבת עם-ישראל לארצו ובניית המקדש מביאים לשימוש מחודש בשם צ-באות, כפי שרואים בחזרת כינוי זה לנבואות השיבה מהגלות של הנביא ישעיהו ונבואותיהם של נביאי בית שני חגי-זכריה-מלאכי.

כמו כן, עמדנו על מגמה נוספת בשימוש בשם א-דני - הדגשה של היחס האישי בין הקב"ה לבין עמו - 'א-דני' = האדונים שלי. מגמה זו מתבטאת בכמה מקומות בספרי הנביאים, אך בעיקר ביחזקאל, בתהלים ובספרי הפרוזה של בית שני (עזרא-נחמיה-דניאל).

עסקנו גם בכינוי 'א-להי ישראל', והצענו שהוא משמש לשתי מטרות עיקריות - עימות מול אלילי ע"ז, והתכתבות עם מעמד הר סיני; אצל ירמיהו כינוי זה מלווה נבואות בעלות אופי של נחמה, והא בא כניגוד לכינוי 'צ-באות', שמשמש בספר זה בהקשר של פורענות. כמו כן, הצבענו על כך שהכינוי א-להי ישראל מופיע פעמים רבות בתיאורים שגרתיים, בעוד שהנביאים מבכרים להשתמש בכינוי הפיוטי יותר - 'צ-באות'.

כמו כן, עסקנו בכינויים נוספים, נדירים יותר; הצבענו על הייחודיות של הכינוי 'קדוש ישראל' אצל ישעיהו, והצענו שכינוי זה מצביע, בדומה לכינויים 'א-דני' ו'צ-באות', על נשגבותו של הא-ל העומדת מעל לעוצמת המלכים הגדולים בימיו. כמו כן, הסברנו את הופעת הכינוי 'א-להי השמים', המופיע בעיקר בספרים מאוחרים (דניאל-עזרא-נחמיה), כקשורה לחורבן המקדש, ואת היעלמות ביטוי זה כקשורה לבניית המקדש מחדש, כשבכך חוזר ה' שוב להיות 'א-להי השמיים והארץ'.